

Jean Martin
Hiribarren

Eskaldunak

Iberia, Kantabria, Eskal Herriak,
Eskal Herri Bakhotxa eta hari darraikona

(1. zatia)

Patxi Altuna,
Gurutze Aldabaldetrekue eta
Amaia Bonetaren edizioa.

KLASIKOAK

EUSKAL
EDITOREEN
ELKARTEA

KLASIKOAK
JEAN MARTIN HIRIBARREN

J.M. HIRIBARREN

ESKALDUNAK

(1. zatia)

PATXI ALTUNA,
GURUTZE ALDABALDE TREKU eta
AMAIA BONETAren edizioa.

Klasikoak
Bilbao
1994

KLASIKOAK
Euskal Editoreen Elkarte

Bildumaren arduradunak

Patxi Altuna
Joseba A. Lakarra
Ibon Sarasola
Blanca Urgell

Eusko Jaurlaritzaren Kultura Sailaren laguntza bereziz argitaratzen da
Klasikoak bilduma hau

© Patxi Altuna, Gurutze Aldabaldetrekua, Amaia Boneta

© Edizio honetarako Udako Euskal Unibertsitatea

ISBN: 84-86967-61-9

Legezko gordailua: BI-1476-94

Fotokonposaketa: Udako Euskal Unibertsitatea

Inprimategia: BOAN S.A. (Bilbo)

AURKIBIDEA

Hitzaurrea: Jean Martin Hiribarren	VII
Bizitza eta obra	VII
<i>Eskaldunak</i> (1853).....	IX
Metrika	XI
Egitura	XIV
Hizkera	XV
Aditzaren laburdurak	XVI
Elisioak.....	XVII
Izenaren laburdurak.....	XIX
Sintagma mugagabeak	XXI
Beste zenbait laburdura	XXII
Hitz elkarketa	XXIII
Eratorketa	XXV
Aditz-morfologia.....	XXVII
Menderakuntza	XXVIII
Joskera.....	XXX
Lexikoa.....	XXXI
Gure argitalpena	XXXII
 Eskaldunak	 1
Eskaldunei bi hitz hastean	3
Lehen kapitulua: Iberia	8
Euskaldunen jatorria	8
Arbasoak	15
Iberia - Kantabria	18
Hiru kanta	20
Lehen kanta	20
Bigarren kanta	23
Hirugarren kanta	25

Bigarren kapitulua: Kantabria	28
Erromatarren jaistea	32
Eszipion eta Lara	42
Kanta	46
Hirugarren kapitulua: Eskal Herria	50
Eskaldunak	50
Barbaroen agertzea	55
Eskaldun erregeak	62
Rolanen kanta	68
Errege euskaldunen segida	73
Laugarren kapitulua: Eskal herri baxhotxa	85
Zazpi alde	85
Nafarroa Behera	86
Nafarroa Goikoa	89
Xuberoa	91
Gipuzkoa	94
Bizkaia	95
Alaba	96
Laphurdi	97
Ibaiak	104
Ihuri	105
Laran	106
Urhandi	106
Uhertsi	107
Bidasoa	108
Ur bereziak	109
Azkaine	111
Kanbo	119
Eraskina	123
Izen berezien zerrenda	125
Hiztegia	129

JEAN MARTIN HIRIBARREN

Bizitza eta obra

XIX. mendea zinez emankor eta aberatsa suertatu da euskal literaturaren historian, zeren 1830-1880 epealdiak hizkuntzalari eta idazle garrantzitsuak aurkitzeko aukera ezin hobea eskaintzen baitugu. Mugaz honaindik, ezin aipatu gabe utzi garaiko izpiritua definitzen duten Mogel, Añibarro eta Astarloa. Iparraldetik datozen haizeak berriz onak dira benetan, euskal kulturaren bultzagile sutsuak diren d'Abbadieri eta Bonaparteri izen andana luzea lotzen baitaie: Harriet, Chilo, Chaho, Duvoisin... eta Hiribarren bera.

Jean Martin Hiribarren Azkainen jaio zen 1810eko maiatzaren 6an "Etxeberria" izeneko etxean. Baztango Azpilikuetakoko Dutari familia sonatu eta noblearen ondokoa dugu Hiribarren. Dutari zen haren amona Juana, Dutari zen *Kristauaren bizitzak* liburua idatzi zuen jesuita, baita Xabierko Frantziskoren ama ere. Bizitzako urterik gehienak Bardoitzen eman zituen, zeren 1833an apezte eta urte berean Urruñako bikario izan eta gero, 1834ean, Bardoitzeko apez izendatu baitzuten. Hil baino urtebete lehenago utzi zuen herri hau, Baionara joateko. Heriotza hemen aurkitu zuen 1866ko azaroaren 26an, bertako katedraleko ohorezko kalonge zelarik.

Hiru dira bizi zen bitartean argitara emandako liburuak:

Eskaldunak (1853)

Montebideoko berriak (1853)

Eskaraz egia (1858)

Euskal-Herriko historia, herrialdeen eta ohituren inguruan eraikia, datuz eta xehetasunez beteriko poema luzea da *Eskaldunak*, zalantzarik gabe bere lanik garrantzitsuen eta ezagunena. Beste biak izakera desberdineko lanak dira: Hegoameriketara abiatzen zen euskal emigrazioak bultzatu zuen *Montebideoko berriak* idaztera; *Eskaraz egia* aldiz, erlijioaren gaineko hausnarketak. Erlijioen historiatzat har daitekeen liburu honek erlijioarekin zerikusi duten zenbait alderdi ukitzen ditu: Jainkoa, eliza, erlijio faltsuak, Calvino, fedea...

Iaz kaleratu zuen Patri Urkizuk¹ geure egiteko honetan lagungarri izan dakigukeen Chahori buruzko liburuxka bat; bada han Hiribarrenen poemei buruzko aipamen nahikoa, Hiribarren beraren eskuzkribuetan aurkiturikoak batzuk, aldizkari desberdinetan argitara emandakoak besteak: *Heren-Sugea eta Beltzunze* (1407an Beltzunzeko Kondeari gertatutakoaz), *Jo du, jo, nizpeit orena* (Hiribarrenen paperen artean aurkitua, baina ezin ziurtatu berea denik) eta 1845. urtean zehar, Chaho erredaktore buru zelarik, *Ariel* aldizkarian *Iruñeko Bestak* izenpean kaleratutako zenbait poema.

Sail berri bat osatu beharrean gaude argitaratu gabe dirauten lanekin: hala nola gramatika bat, errefracuak, Inperioaren historia, Ama Birjinaren bizitza, sermoiak, Bizkaiko Diputazioan gorderik dagoen "Napoleon Lehena" deritzan poema eta, batez ere, Baionako Euskal Museoan eta Parisko Biblioteka Nazionalean aurki daitekeen haren Euskal Hiztegia. Pierre Lhanderen esanen arabera² hiztegi honen bi kopia gordetzen dira, bata osorik, Hiribarrenek berak eskuz idatzia, eta bestea, amaitu gabea, Hiribarrenek eta zenbait kopistak egina.

Jakin badakigu 1862rako burutua zuela hiztegi hori, d'Abbadiek inprentako gorabeheraz arduraturik Estatuko Ministeritzaren laguntza eska dezan aholkatzen dio eta. 1864ean Baionako Seminario Handiko zuzendari zen Chilok hiztegiaren argitalpenaz gehiago ez kezkatzeko esaten dio, bere osasunaren egoeraz baino ez arduratzeko eta Baionara joan dadin eskaintza egiten dio, han lasai atsedean hartzera. Ez dakigu Hiribarrenek eskaintza hau onartu zuen ala ez, ez eta diru laguntza eskuratzeko beste ahaleginik egin zuen ala ez; eskuratu ez zuela, bai. Handik bi urtera hil zen, hiztegiak argia ikusi gabe.

¹ Urkizu, P., *Agosti Chahoren bizitza eta idazlanak*. Euskaltzaindia, Bilbo Bizkaia Kutxa, 1992.

² Lhande, P., "L'Abbé Martin Hiribarren et son Dictionnaire Basque", *Gure Herria*, 1925.

Gertakari txiki baten kontaerak emango dio azkena idazlanei eskainitako atal honi. Jakina da XIX. mendeak izpiritu herrikoiairen aldarrikapena suspertu zuela; folklorea eta jakinduri herrikoia herri baten nortasunaren eta izatasunaren adierazletzat hartu zirela. Euskal Herrian Antoine d'Abbadie izan genuen kultura herrikoiairen suspertzailerik garrantzitsuena, lehiaketa, ikuskizun eta abar luze bati eskerrak ospakizun horiek euskal kulturaren topagune bilakatu zirelarik. *Eskaldunak* argitaratu zen urte berean antolatu ziren lehen Euskal Jaiak ere Urruñako herrian. Hasieran epaimahaia Dassancek, Harrietek, Lissardik, Goihtexek, Dukosek, Lerenburek eta d'Abbadiek berak osatuko zutela agindu bazen ere, hiru pertsona baino ez ziren epaimahaiko izan, zergatik ez dakigula: Larralde, Diustegi eta Hiribarren. Ustegabeak ez ziren honenbestez amaitu, sari banaketa ere eztabaidatsua izan baitzen: Zelhabe gaztea garaile ateratzeak Etxahunen kaltetan honen haserrea piztu zuen, saria irabazi zuten bertsoen aitatasuna Hiribarreni egozten ziola:

(Zelhabe) Bardozeko aphez arnegata.
Aphezek gure koblak zuri eman eta,
Jarri izan zira, zü, koblarien aita:
Bena janen zünian, gizenago zopa,
Hartü ükhen bazünü haiek dien plaza³.

Eta Hiribarrenek:

Hoikintzat iloba da Zelhabe gaztea,
Izpirituko lanez duena hastea:
Hark koplen prezioa eraman Urriñan,
Nahiak zerauzkala bertze asko griñan.
Jainkoari zor dio ausarki eskerra
Eginik haren gaiaz lili Bardoztarra

Eskaldunak (3401-06)

Bardoiztarra eta seminarista ohia zen Zelhabe; Bardoitzeke apez eta ezusteko epaimahaiko Hiribarren; egia ote Etxahunek esandakoa?

Eskaldunak (1853)

Letra gizon ospetsuen garaikide izanik, harreman estuak izan zituen Goietxerekin, d'Abbadie, Chilo eta bereziki Chahorekin. Hau goratuz honela dio:

³ Añamendi, *Literatura I*, 408-410. or.

Gizon jakin, zuzena, beti ohorezko,
 On galdez dabilana bihotzez herriko.
 Atharraztik ilkhitzen Chaho jakinsuna,
 Beira balu fedea, Eskaldun lehena.
 Gutik dute fransesa nola hark ibiltzen,
 Ez du ere parerik denean mintzatzen.
 Balinba nahiko du holako gizonak,
 Laguntzen duelarik zeruko dohainak,
 Eskaldunen fedea berriz besarkatu,
 Eta heiekin biziz herria altxatu!
 Errotik katoliko dire Eskaldunak;
 Ez ditezke bertzela hekien lagunak.

Eskaldunak (1657-68)

Fede kontuaren gainetik begirunea, estimua, laudorioa nagusitzen da. Eztabaidarako, polemika sorrarazteko beti prest zegoen xuberotarrak ere estimutan zuen Hiribarren, elkarri igorritako 10-12 gutunetan darabiltzan "Poeta maitea", "Bardo ispiratua" bezalako izendapenak erakusten duten legez. Bada karta horietan gai interesgarririk: Salaberriren hiztegiari buruzkoak, ortografia mailako iritziak, asmo eta proiektuen azalpena...

Garaikideen zientifikotasun, zehaztapen eta metodoetatik urrunduz, Chahok eta Hiribarrenek irudimenari, fantasiari heltzen diotela dio Pierre Lhandek: Bonapartek, d'Abbadiek, Harrietek metodoa islatuko luketela, Chahok eta Hiribarrenek aitzitik arbitrariedadea, originaltasuna. Haratago doa Duvoisin⁴ Hiribarreni buruzko iritzia emateko orduan: irudimen handiko pertsona izanik, izugarritzko erraztasunez paratzen omen zituen bertsoak, baina hauek onak nahiz txarrak izan —"qu'ils fussent bien, qu'ils fussent mal"—, ez omen zituen berriro ikusi nahi izaten eta ez omen zuen gauza on handirik egin. Lafittek⁵ bertsotarako erraztasunarekin eta erudizio zabalarekin batera bertsoen leuntasun eza eta lirikotasun izkutuegia azpimarratzen ditu. Aita Onaindiak⁶ ere ez du Hiribarren gorengo olerkaritzat hartzen, irudimena eta edesti-jakina ukatzen ez badizkio ere. Urrunago doa J. Juaristi⁷ "estilo bastante pedestre"tzat definitzerakoan haren idazkera.

⁴ Altuna, P., "Duvoisinin eskuizkribu argitaragabea", *Fontes Linguae Vasconum*, urtarila-ekaina, 1987, 89. or.

⁵ Lafitte, P., *Le basque et la littérature*, 51. or.

⁶ Onaindia, S., *MEOE*, 492. or.

⁷ Juaristi, J., *Literatura vasca*. Taurus, Madril, 1987, 76. or.

K. Mitxelena-ren ustez⁸ *Eskaldunak* ez da konposaketa epikoa, are gutxiago epopeia, xehetasunez eta datu interesgarriaz osaturiko gauzen eta pertsonen taxonomia entretenigarria baizik. Askok goraipatu dute datuen ugaritasuna, zeren herrien, ohituren eta gizonen informazio iturri aberatsa dela ukaezina baita; konposaketaren balio literarioari dagokionez, aldiz, iritziak bestelakoak izan dira. Ziurrenik Hiribarrenen helburua ez zen ederti lan soila sortzera mugatzen: edukia ahalik eta ederrena bihurtzeko ahalegina onartuz ere, azalak baino edukiak berak gehiago kezkatzen zuen. Zentzu honetan kurioa da jakitea nola mintzo den poeta bere buruaz poeman, izenik aipatu gabe noski, eta nola laburbiltzen eta deskribatzen duen zein den bere egitekoa:

Hirugarren apeza bizi da Bardoitzen,
Piko hauk dituela nolazpeit moldatzen,
Ustez xede onetan, nahiz herriari
Geroan kausirazi orai zer den berri.
Badu arimen karga pisatzen diona;
Jainkoak bezo barkha hunelako lana,
Ankas badu egiten nihola gaizkirik,
Hula higatuz oren kurrideri khendurik

Eskaldunak (2.203-10)

Geroko euskaldunak dituela gogoan eta Jainkoaren barkamena bihotzean, Euskal Herriaren orainaz eta lehenaz arituko dela dio: apal, xume mintzo zaigu bere egitekoaz. Inor gutxik pentsa dezake aurrean eta ondoan doazen bertso-lerroek 5.000 baino gehiagoko konposaketa osatzen dutela, guk eroso zurrean liburu ki batean baino bitan argitaratu hobe uste izan duguna.

Metrika

Hala esan izan da beti: 5.000 bertso-lerro edo dituela poemak. Zenbatu gabe atera zituen autoreak, bata bestearen gainean pilatuz, eta ez zuen inork nonbait guziak banaka kontatzen lanik hartu nahi izan, zenbat ziren jakiteko. Edizio berri honetan, beste arrazo i gehiagoren artean maiz hitzaurrean eta oin-oharretan lerro hau eta hura aipatu beharko zirelako, zenbatu egin behar genituela iruditu zitzaigun. Hori dela kausa, esateko gai gara poemak guztira 5.428 lerro dituela.

⁸ Mitxelena, K., *Historia de la Literatura vasca*. Erein, Donostia, 1988, 131. or.

Poeta bertso mota bakarraz baliatu da poema osoan, hasi eta buka, bizpahiru pasarte txikitik izan ezik. Lehen kapitulua hiru *Kantak* eta bigarren beste batek burutzen dutelarik, lau hauetatik bigarrenak eta hirugarrenak –laurogeita zortzi lerro dira orotara– doinu berezia dute, bere lekuan seinalatzen den bezala. 4001. lerroan, beraz bigarren liburukian, bada *AIREA: Azpeitiko neskatxek* doinu bereziko beste kanta bat, guztira bost bertso, hogeitaz lehen, dituen. Gainerako lerro guztiak –beraz 5.320 guztira–, honelakoak dira: hamahiru silabakoak, zazpi eta sei silabako bi hemistikiotan erdibituak, eta bi-binaka lerrok puntua edo errima dutenak, distikoak alegia; edo, nahiago bada, hegoaldeko tradizioan "lauko txikia", hau da, zortziko txikiaren erdia, deritzana, nahiz formaren aldetik hiru lehen kapituluetakoa launaka lerroko bertsoetan sortatuak dauden eta gainerako guztiak aldiz neurri jakinik gabeko sorta luzeetan errezka txirikordatuak.

Ederki onduak eta ozenak izanik lerroak, nekez atzematen zaie batere akatsik. Puntua ugaria dute, era askotako bukaerak aurki daitezke edozein orrialdetan liburua zabaldurik. Ugariak gain, aberatsa ere bai, ia beti silaba osokoa eta maiz silaba eta erdikoa baitute.

Formaren aldetik orbanik ez badute eta esankizunik gabekak badira, ezin gauza bera esan eta ezin goresmen bera egin muinaren eta poesiaren aldetik. Honek bertsorik gehienetan gutxi distiatzen du eta gehienez ere noizean behin aurki daitezke poesia izpiren batzuk. Aipatu ditugun lau Kantetan isuri ditu apika beste pasarteetan baino lirikazko bihozkada gehiago, baieta epikazko deiadar eta abarrots batzuk ere iskilo burrunda darien Eszipionen eta Lararen arteko borrokan (681-748) eta Rolan-en Kantan (1145-1244). Hauek zituen gogoan Mitxelenak, seguru aski, Hiribarrenen beste zenbait neurtitzez ari zela, honako hitz hauek idatzi zituenen: "Hemen aipatuez gainera, 1845 bertan, gehiago ere argitara omen zituen Hiribarrenek *L'Ariel*-en zezenak zirela eta, Aita Donostiak dioenez. Badirudi nolazpait ere gerokoen aitzindari direla, 1853an adar epikoa jotzen saiatu zenean, alegia, ondu zituenena"⁹. Beraz Mitxelenaren ustez Hiribarren poema honetan adar epikoa jotzen saiatu zatekeen.

Dena dela, baldin poesia goitarra aski eskas bada, esaera gisako bertso biribilak han eta hemen aurkitzen dira; hala nola, "Adimendua behar ametsentzat nausi" (1982), "Bertzelako behar da Eskaldun fereka" (1994), edo "berthute maiteena" omen den bakeaz dioena: "Izitzen badu ere ezpatak frikuna, / Ez du hark sarrarazten berthute

⁹ Mitxelena, K., "Iruñea", *MEIG*, 27, 121. or.

maitena" (1881) edo euskaldunok geure artean ditugun auziabarrez dioskuna: konpon ditzagula isilik, bestela "Paris eta Madrilek egorriren jaunak, / Klikatzeko astiroz gizendu arrainak" (1997-8) edo pertsona lohiari buruz dioena: omen duela "Ungi etsaia bethi, gaixtagin laguna" (960) edo erregeren pertsonaz dioena: "Errege den gizonak jakin behar hiltzen, / bainan zuhurtziari deus ez dio khentzen"(1331-2).

Eta abar. Gauza batek ematen du atentzioa haste-hastetik: erraz da bertsoak irakurtzen –ez diogu, *konprenitzen*–, ez dago trabarik ez estrapurik bidean, ez da behin ere elisiorik, ez sinalefarik egin behar. Bestela esan: silaba fonologiko guziak aldi berean metrikoak dira, elkarren segidako bi hitzen haste-amaieretan bi bokalek elkar jotzen badute eta ez badute. Elizanburuk ere egiten zuen bezalaxe. Askotan esatea da baina, uste dugu salbuespen bat bakarrik dagoela liburu osoan: ikus 741. bertsoa eta oin-oharrean ematen den argibidea.

Ikusi batera zenbait lerrok silaba bat eskas duela dirudi, baina irudi hutsa da. Frantsesetik eta espainolez hitz batek forma bera izanagatik, ez du beti, jakina denez, silaba kopuru bera nahitaez bi hizkuntzetan, eta Hiribarrenek frantseseko silabatze moldeak ditu gogoan. Hau izen berezietan gertatzen da batez ere: *Luis* (1261) bi silabako hitza da, *Beaumont* (2092) bezalaxe; Szipion (576) aldiz, *E-* gabe idatzia egonik ere, hirukoa; *Garibaik* (1981) laukoa; *Atapuerka* (1329) bostekoa. Beste hauek hiru silabakoak dira: *neurtuz* (689), *fueroz* (998), *suebo* (989). Beste hitz honen kontua desberdina da: *etsaik* (1112 eta 1290), bietan partitiboa delarik, hiru silabakoa da, nolazpait esateko *etsai-ik* bere baitan duena, *-ai* diptongoa kontsonante balitz bezala hartua.

Ez da harritzeko poeman barrena aski mendeko perpau gutxi aurkitzen bada, autorearen hizkera aztertzean esango dugun legez. Are gutxiago da harritzeko zangalatrauak, munta handixekoak eta nabarmen xamarrak, bakanak badira. Ikus, bai, 502-3, 506-7, 855-6, 1903-4 lerroak, eta, bi exenplu txiki bakarrik aipatzeko, hona hemen biok: "Ez izatea buru / arin baliatu (zitzaian)" (1063), non zesurak erdibitu baitu *buruarin* hitz konposatua; eta adizki nagusi-laguntzaileak bi bertsoetan barreiatuak dituen hau: "Ez dire gehiago inguru herriak / Higaten adiraziz kantaz litaniak" (1903-4).

Baina zernahi gisaz horrelakoak ez dira asko.

Egitura

Bost atal nagusitan bana daiteke Hiribarrenen poema, azpitoluan bertan ageri zaigun bezala: "Iberia, Kantabria, Eskal Herriak, Eskal Herri bakhotxa eta hari darraikona". Hauetaz gain hitzaurre moduko bat ere badugu: "Eskaldunei bi hitz hastean".

Hona hemen laburki emana atal bakoitzaren edukia:

1. "Eskaldunei bi hitz hastean". Sarrera honetan bere asmoaren edo helburuaren berri emango digu poetak: "Dugun kanta herria, lana, berthutea / Goratik nik eginen egundik hastea" (71-2).

2. Lehen kapitulua: Iberia. Euskaldunon jatorriaz, eta orokorrean gizakiarenaz, mintzo da; gure arbasoak nolakoak ziren ere adieraziko digu, azkenik Iberiatik Kantabria nola sortu zen azaltzeko. Ondoren hiru kanta ditugu: Iberia zaharra eta herriarekiko maitasuna ditu hauetan kantagai.

3. Bigarren kapitulua: Kantabria. Kantabria inguruan izandako gerlateak kontatzen eta kantatzen ditu kapitulu honetan: erromatarren eta kartagotarren, erromatarren eta kantabroen (hauek poetaren ustez euskaldunak ziren), eta azken hauen eta mairuen artekoa. Aurreko atalean bezala kanta batez bukatzen du, zein bere lerro honetaz labur baitezakegu: "Jaio lekhua baino hoberik guti da" (752).

4. Hirugarren kapitulua: Eskal Herria. Euskaldunen sinesteei buruz ari da hemen: beti Jainko bakarra adoratu omen dute. Kantabriara iritsi ziren barbaroez eta bisigotoez mintzatu ondoren, euskaldun erregeen kronika ematen digu; Orreagako gudua tartekatzen du atal honetan, azalpena "Rolanen kanta"-ren bidez emanik.

5. Laugarren kapitulua: Eskal Herri bakhotxa. Aurreko ataleko azken bertsoaren bidez ematen digu poetak beste honen gaiaren berri:

Nahi nuke altxatu herri bakhotxari
Zor zaion aldarea haren denborari;
Erran herri bakhotxa nola den agertzen,
Zer jaun edo nausiek duten ohoratzen (1477-80)

Beraz Probintzia bakoitza deskribatzen du, nola dagoen kokatua, zein den haren historia laburra, gero bere herritarren berezitasunak, ohiturak kontatzeko eta bertako pertsonaia ospetsuak zein diren esateko. Kantatzen duen azken lurralde poeta berarena da, Lapurdi, eta honi buruz luze eta zabal mintzatuko da. Lehenik hango ibaiak zein eta nolakoak diren: Ihuri, Laran, Urhandi, Uhertsu eta Bidasoa; gero "ur bereziak" zer diren: itsasoko bainoak eta bi herritako ur sendagarriak, Azkaineoak eta Kanbokoak.

Lapurdi hogeita hamabost herrik osatzen dutela lehen esana zuen eta hauetako bakoitzari buruz hitzegingo digu segidan. Aitortzen du poetak Lapurdirekin besteekin baino eskuzabalago izan dela –"Laphurdiin hedatu naiz, bainan ez bertzetan"– eta ordainetan, hutsunea betetzeko, beste Probintzien "Izen handiak" deituriko atala dugu, non berariaz Zumalakarregiri buruz mintzatuko baitzaigu luzaz, legeei buruzko gerrateari argi eman ziona izendatuz:

Ager dezagun, ager Zumalakarregi,
Legetiar gerlari emaila argi (3609-10)

6. Hari darraikona. Aurrekoarekin batera atalik luzeena dugu hau; orain arte esandakoa osatzera dator; "herria, lana, berthutea" ditu berriro kantagai: lanbideak, batak eta besteak dituzten alderdi onak eta txarrak azalduz; jende mailak (mutiko, neskatxa, agotak...), ohitura onak goratuz eta txarrak gaitzetsiz; jolasak, pilota nagusi dela... Hitz batean, euskaldunen bizimoduari eta azturei buruz esan gabe utzitako guzia sartzen du hemen, beti ere bere iritzia emanez, herritarrek Jainkoaren legeari jarraituz nola jokatu behar duten jakin dezaten.

Hizkera

Poeta Azkaineko semea izanik, bidezko zen poema honetako hizkera lapurtera izan zedin. Ez zeuzkan saltzeko Lapurdi eta hango hizkera! Laugarren kapituluan zazpi probintziez ari delarik, bertsorik askozaz gehienak Lapurdirentzat dira. Lapurdi izenaren etimoak kezkutzen du, ez beste probintzien izenenak, eta "zenbeiten arabera" horren etimo omen diren hiru aldatzen ditu eta txarresten, horietan lehena Sarako Etxeberrirena, nahiz honen izena aipatzen ez duen (1913-20); eta kurioski, inork pentsa lezakeenaren kontra, jakinaren gainean edo ohartzeke, Oihenart zuberotarrak proposatu zuen berbera, Sarako medikuari hain gaitzi zitzaiona, beretzen du; alegia, *lapur* hitzetik zetorrela:

Nola baita *sagardi* sagar dia deitzen,
Eskaldunek izena eman Baionari
Laphurdi, nola ohoen toki segurari (854-6).

(Horra beste zangalatrau garbia). Bere garaiko herrikideak haserre ez dakizkion, ordea, batetik Lapurdiko herriaz aipu eta goresmen handiak egingo ditu, nahiz eginkizun zaila den hori –"Azkenik behar bada Laphurdi kantatu / Gutik lan gaitzagorik dute besarkatu"

(1755-6)–; bestetik hango jendeez ehun eta berrogei bertsotan barrena (1785-1920) mintzatuko da eta ohoin haiek euskaldunak ez zirela esatera benturatuko: "Laphurdiko ohoina etzen Eskaldunez" (1782), hortik ondorio gisa aterarik lapurtarrek ez dutela zer lotsa: "Geroztik han sorthua ahalka ez bedi" (860).

Lapurtera bada ere, esan bezala, poema honetako hizkera, ez da haatik edozein lapurtera, ez eta ere edozein bertsozko lapurtera, ez eta ere garai bereko zenbait Lapurdiko poeten lapurtera. Arrasto eta zantzo nabarmenak ditu: hizkuntzaren betidaniko molde batzuk hausten ditu, edozein gramatikarik txartzat eman eta ematen dituen sintagmak erabiltzen ditu. Lapurtera da halaz ere poema honetako euskalkia, bai, baina lapurtera berezia, are euskara berezia zenbait puntutan.

Zantzo horien artean seinalatuen hitzak eta sintagmak mozteko, laburtzeko, txikitzeko duen neurrigabeko joera da, Mitxelenak askoz geroago Olabideri eta Orixeri batez ere egotzi zienaren antzekoa –Orixeren *Aitorkizunak* itzulpenaz ari dela, "Laburtasunak merezi ote du horrenbeste opari?" galde egiterainokoa¹⁰–. Eta hitzak edo sintagmak moztea, laburtzea, txikitzea aski ez bailitz, osorik iresten eta isiltzen ditu maiz, adizki laguntzaileak batikpat. Orain bada, bistan da euskal morfologiaren eredu ohikoa itxuraldatzen duela jokabide horrek eta irakurle arruntari irakurketa ezin zailagoa bihurtzen diola.

Orixe eta olerkari zeriztenak ahotan hartzea ez da gure oldezkoa eta lekuz kanpokoa. Ez bekigu ahantz Orixek ere *Euskaldunak* izeneko poema famatua ondu zuela. Bestetik Ibon Sarasolak kontatzen du, nola aita Lafittek behinola esan zion, Orixek eta honen segizioko ziren olerkari izenekoek Hiribarrengan ikasi zutela bere ustez Lizardiren "Kanta ditzagun ango gau luze / Ango illun-nabar su gorritz bete" eta antzeko perpaus mugagabeak esaten. Egia dateke edo ez, Etxeparek ere bai baitu "odolezko izerdi" (I,313), Hiribarrenen "lehoinezko hazi" (1044) bezalakoxea; gauza da orain eskuetan dugun poemak askotxo dituela gramatikak ontzat ematen ez dituen molde eta formak.

Aditzaren laburdurak

Ikus ditzagun zenbait molde. Aditzaren morfologian bi laburdura mota aurkitzen ditugu sarriena: bat, partizipio burutuari noiznahi kentzen dio *-i*, *-tu* azken marka eta honelakoak esaten ditu:

¹⁰ Mitxelena, K., "Euskara eta euskararekiko ikerlanak", *MEIG*, VI, 6. or.

heda ditu (2266)
beira zuen (1262)
suntsi zituen (82)
suntsi dire (393)

garbi behar zituzten (223)
altxa duen besoa (742)
ddasta duenak (967)

Baina hauen ondoan *suntsitu diren* (96), *beiratu du* (76) *hedatu zen* (1484) eta abar ere esaten badaki, noski, bertsoak behar duenean. Partizipioari bere marka horrela kentzen dionak aise esango ditu *trenkako* (1372), *beztiko* (2074) eta antzekoak.

Halaber gramatikaren legeen arabera zuzen diren *sinhets dezake* (843), *ikus diteke* (467), *ez liteke utz* (1846), *ez ginezake ikus* (1847), *barkha bezo* (2208) eta abarren ondoan, honako beste hauek irakurtzen ditugu, bi ahalerak –adibide guziak iragankorrak dira– parekatzen dituelarik, bietan maiz aditz erroa erabiliz:

etzuken jautsaraz (2216)
ez duke sinhets (1871)
dukeiena ager (2174)
ezin zeba zuzketen (542),

irabaz dukete (1822)
kraska zuken (695)
ikus duke (2200)

baina horien ondoan *zuken dantzarazi* (572) ere bai.

Elisioak

Laburdura egitean zerbait galtzen da; gehiago galtzen, haatik, hitz osoa jaten denean. Elisio direlako hauek oso maite ditu, eta batez ere horietako bat, adizki laguntzailea osoro isiltzea, txitian-pitian egiten du; hain sarri, non inor "indioak bezala" mintzo dela dioguna infinitiboez eta partizipioez soilik baliatzen denean, ezin aproposago baitagokio gure autoreari. Hona bi exenplu hauek:

Ez aski Italia munduko urrekin;
Hedatu urrunago gose handirekin;
Ehortzi populuak, herriak suntsitu;
Berekin bertzen krimak batean purgatu (985-8)

Gain behera ordutik harri abiatzen;
Gizonek ez balio, odola ixurtzen.
Zenbat hezur lehertu! Iholdez odola!
Tutua du Rolandok jotzen berehala (1177-80)

Bigarren honek azken bertsoan bederen ageri du adizki laguntzailea. Ez ditugu kontuak atera, baina oker aritzeko beldurrik gabe esan daitekeela uste dugu poeman barrena hiru bertsoetatik batek baino gehiagok dutela adizki jokatua nahiz laguntzailea eliditurik.

Lerro bakanak ez ezik elkarren segidan bi lerro ere agertzen dira zenbaitetan batere adizki jokaturik gabe. Norbaitek pentsa lezake hori egiteko nahitaezko baldintza beharko duela izan bi lerroei zor zaien adizkia berbera izateak, eta askotan hala da; esate baterako, "Mandorik larrienak handik atheratzen, / Eta Espaniarat untza truk hedatzen" (1947-8).

Hor badirudi bi lerroetan eskas den adizkia *dira* dela. Gauza bera esan liteke beste bi lerro hauetaz: "Biltzarretan emaztek lanak erakusten, / Urthe guziz hortako bilkhuia egiten" (239-240).

Ez da nahitaez hala, baina bidezko da pentsatzea bi horietan *dituzte* dela eskas den adizkia. Hori ez da ordea beti horrela gertatzen; izan daiteke desberdina falta den adizkia eta halere lasai-lasai irentsi. Ikus adibide batzuk: "Erromak, nausitzean, Kartago hondatu, / Eskalduna hargatik lehengo gelditu" (553-4).

Garbi da lehen lerroari "nor-nork" adizkia ezabatu zaiola eta bigarrenari aldiz "nor". Bestea: "Bekhoz bekho heiekin bakeaz mintzatu, / Ezpata utzi gabe bahiak galdetu" (563-4).

Hemen berriz *zen* eta *zizkien* edo izango lirateke isilik utziak. Bi ez ezik hiru lerro ere ager daitezke adizki laguntzailerik gabe, falta den hau hiruretan berdina izan edo ez izan:

Geroztik deskansuan bakea kantatu;
Gerla luzen tenploa lorian zerratu;
Harmetako indarrak galdu Kantabriak,
Zerutik agertzean Jesusen graziak (665-8)

Ikus honako hau ere:

Balio berak ehun; hura den tokian
Etsaia harritua, hortzak errabian;
Herioak iduri botherez galdua,
Bere bazka baituke gizon izitua (705-8)

Hor ere azken lerroak bakarrik du adizkia forma jokatuan eta eskas diren adizkiak *du*, *da*, *dira*, *du* edo izan daitezke, auskalo! Ez gehiegi luzatzearren, hona bertso bateko lau lerro, batere adizki jokaturik gabe agertzen direnak, lauek aditz izena soila daramatela lehen hemistikioaren bukaeran:

Asko ungi egiten gure herrietan,
Beharra solegitzen gehien etxetan,
Eriek garraiatzen ixilik min tzarra,
Ontasuna hedatzen izan arabera (61-64)

Da, da, dute, da: horra lau perpaus horietan poetak ixilik utzi dituen adizkiak. Eta horren guziz antzeko hau –lehoinaren deskribapen ederra, zinez!–, aditz izenak lehen hemistikioaren bukaeran gabe erriman dituenak:

Sor lekhuko oihana lehoinak ez uzten,
Bere gerlen ondoan han loa egiten,
Mendez mende nihori khoroa ematen,
Mehe ala aisian errege egoten (793-6)

Eskas dituen adizkiak *du, du, du (dio?)*, *da* izango lirateke agian. Bai eta beste lau hauek ere, bigarren lerroko *ikusi nahi* beste aditz zipitzik agertzen ez dutenak:

Gizonentzat ahalke tripa handiegi,
Gorphutzak ez ikusi nahi pisuegi,
Burdinazko gatheak emaztek lephotan,
Motho gora batzuek kaikuen moldetan (245-8)

Adizki arrastorik ez da ageri. Beharrik ez dira guziak horrelakoak. Han-hemenka topatzen ditu batek zenbait bertso, asko ez baina, osatzen duten perpaus guziek zeinek bere adizkia dutela. Hala nola:

Denbora gaixtorik ez dut egundaino ikusi,
Errexki ditut gaztean hedoi beltzak ihesi,
Grina batek ez daut bihotza behinere nahasi (331-3)

Hona beste bat:

Herrifrankari ere baliatzen zaio,
Belharrezko gaindia hark ematen dio.
Aberastuz herri hoik, dohala ohetan,
Sar diteke Baionan trionfa handitan (1953-6)

Zertako luza! Esanak aski erakusten ditu bi gauza. Bat, zein den gure poetaren lerroak ontzeko estiloa. Bi, zenbatetarainokoa den horrek irakurlearentzat berekin duen ulertzeko zailtasuna, asmatuz joan behar baitu ia lerro guzietan zein den ixilik gelditu den adizkia. Zailtasun horren apurrak dastatu ahal izan ditu agian honaino aldaturiko lerro gutxi horiek irakurri dituenak.

Izenaren laburdurak

Aditzaren laburdurak utzirik izenaren morfologiakoetara abiatzen bagara, ikusiko dugu hauetan ere sarrasta minak egiten dizkiela poetak hitzei inongo kupida gabe. Aski bedi bakanka baizik egiten ez dituen hauek bidenabar bezala aipatzea: *solasen* (= *solasean*) (1550),

mila urthen (= *urtheren*) (183), *zortzi menden* (= *menderen*) (1304), *gehien etxetan* (= *gehienen etxeetan?* *etxerik gehienetan?*) (62).

Horien ondoan bada beste laburdura bat behin eta berriz egiten duena: *-i*, *-o*, *-u* letraz amaitzen diren hitzen leku-kasu pluralak, mugagabeak balira bezala, *-e*- gabe *-tan* marka soilaz bururatzan ditu, bertsoak hala eskatzen dionoro. Irakurleari exenplu batzuk mugagabeak irudituko zaizkio, baina ez; formaz izan litezke, ez da dudarik, baina ez dira, pluralak baizik, agertzen diren lerroek erakusten dutenez. Exenpluak asko dira: *Eskola handitan* (10), *liburu saildutan* (91), *abarkak zangotan* (219), *emaztek lephotan* (247), *tenore handitan* (672), *muga ingurutan* (1991), *bere mahastitan* (1520), *urrungo hiritan* (2225), *hango untzitan dabil* (1931).

Ohar zaitez azken hiru egiturek eta goraxeago aipatu dugun Lizardiren bitxi delako hark inguru bertsuan dutela mugagabea. Ikus lerro bikote hau, non errimako bi hitzei, pluralak izanagatik, hemen elatiboak, *-e*- kendu baitie: "Ikusiz Eskaldunak jausten menditarik, / Ezin khenduak lehen parrapiotarik" (1113-4).

Egitan pluralak direnak bakarrik ipintzen saiatu gara, ez mugagabeak, erraz baita batzuetan biak nahasten, zeren lapurterak, ordukoak batez ere, askoz hedatuagoa baitzuen mugagabea erabiltzeko ohitura –Haranederren *arropa xuritan*, esate baterako–, gaurko hegoaldeko euskalkiek duten baino. Bazuen, haatik, orduko lapurterak, orobat iparraldeko beste euskalkiek, beste usuario bat ere: bi *-ee*-elkarren ondoan gertatzen zirenean, bakarra idaztea eta, zer esanik ez, silaba bakartzat kontatzea. Etxepare bezain usuario zaharra. Beraz esan gabe doa *etxetan* plurala nahiz mugagabea izan daitekeela gure poetagan. Ikus bina exenplu: *berrogoi urthetan* (85), *zenbeit artetarik* (728), mugagabeak; eta "nolako aita gintuen (=genituen) *mendetan*" (194), "Araben *ostetan*" (1048), pluralak.

Zer esanik ez, beste horrenbeste edo gehiago direla behar bezala, *-e*- eta guzti, idatziak: *gure herrietan* (61), *etsai guzietan* (504), *behar orduetan* (671), *gudu handietan* (1056), *zeru garbietan* (1974) eta abar. Ez ordea bat ere bi *-ee*- duenik. Hauei *r* bat txertatzen die erdian eta *-ere*- bilakarazten, lerroak agindurik bi silaba behar dituenean. Adibidez, "trabarik *xumerena* nihon ez ikhusi" (1130), *xumena* laburregi zetorkiolako.

Sintagma mugagabeak

Izen sintagma mugagabeak poeman barrena ezin konta ahala dira. Batzuk gramatikaren legeen arabera halakoak izan daitezkeenak; arruntak, egunorokoak direnak. Horiek ez ditugu aipatuko. Beste batzuk gramatikaren arautasun-legeen muga-mugan daudenak, edo, okerrago dena, nabarmenki muga guziak ixitzen dituztenak eta bertsoan esanak izateak nekez justifikatzen dituenak. Ikus ditzagun mota batzuk:

1. Lehena da izen sintagma atributu gisa azaltzen deneko saila, *izan* nahiz **edun* aditzarekin azaltzen dela: "emazten (= emazteenak) baitire" (1524), "etzen ohore handi" (657) (hau predikatua izen gehi izenondoa duena); "hats handi zuela" (498), "manatzaile on zuen" (618) (biak izen-izenondo osaturiko multzoa dutenak); "etzuten bertze galde" (1172) (nahiz ezezko perpausa den); "balu behar den iphurdi" (1919), "su hain gori du-" (1520) (biak aurrean determinatzailea dutenak eta hainbestez mugagabea nekezago onar dezaketenak).

Izan-en subjektua ere maiz ageri da forma mugagabea, adizkia mutu delarik ordea: "Gurutzean herio bertzen ahalkea" (647); "Egiaren etsaia izaten holako" (957). Beste bertso honetan bi subjektuak mugagabe dira, bi predikatuak aldiz mugatuak: "Ungi etsaia bethi, gaixtagin laguna" (960). Hau gramatikari batentzat hainbat da arrarago, zenbat eta bietatik bat mugagabe izatekotan atributua izan ohi baita eskuarki.

Predikatua ez ezik subjektua ere mugagabetua ageri da bertso honetan eta gainera adizkia isildua: "Ahalke gizonentzat tripa handiegi" (245). Beste honetan ere bai, baina adizkia aipatua: "Etzen ohore handi populu xahutze" (657), nahiz aposizio gisa darraikion hurrengo lerroan subjektu mugagabe horren parekoa mugatua ageri den: "altxatzea menditan milaka gurutze" (658).

2. Beste aditzen subjektuak ere mugagabeturik ageri dira aski maiz. Hala "Iberiar izate dohala gorasko" (164), "iaka gorri etzohak" (1216). Hurrengo biok adizki laguntzailerik gabeak dira: "nihoiz bere tokitik eskaldun higitu" (889) (hots, euskalduna ez da inoiz mugitu) eta "soldadu jautsi Erromatik" (490) (soldaduak jautsi ziren, alegia).

Horko *nor* aditz horien subjektuarekin soilik ez da hori gertatzen, baita berez *nork* direnak pasiboan erabiltzen direnean ere. Esate baterako, "kondatzen bazen buru" (1039) (buruak edo soldaduak banaka kontatuz gero), "Iberiar zela lehen sorthu" (145) (Iberiarra,

alegia). Beste hauetan ez dugu adizki jokaturik: "hemen hezur zuri agertuko metaka" (1235) (hezur zuriak, noski), "odol zainetan doblez erakusten" (1040) (odola, jakina!), "soldadu sortzen Afrikatik" (521) (soldadua edo soldaduak, ez jakin).

3. Bakanak dira orain aipatuko ditugun mugagabe moldeak, hain bakanak non molde bakoitzaren enenplu bat baizik ez baitugu aurkitu uste. Lehenbiziko bi hauek, subjektua ergatiboa izanik, mugatzailea dute eskas: "herri xurik dituzte haranak bethetzen" (1911); "bertzena ebastailek juie ez nahiko" (958). Bigarrenaren subjektua ere izan liteke berez pluralekoa, bi *-ee-* batuak dituen, baina ahapaldi osoa aztertuz singularraren aldeko gara. Beste honetan ergatiboa behar zukeena kasu absolutiboan eman digu, "metri causa" dudarik gabe: "gorthetako jaunak / eraman aldarerat lili eskaldunak" (1053-4).

4. Maizenik agertzen direnak, ordea, eta bitxienak grama-tikarientzat, oker ez bagaude, aditz iragankorren objektu mugagabe, aurrean predeterminante nahiz zenbatzaile gabeak dira. Hona batzuk: "garbitu zuen ethorki" (1781), "dasta duenak urre" (967), "aitzea izen aski baita" (1288). Exenplurik gehienak, egia esan, adizkia eliditua dutenak dira: "harmadak arrasto ez utzi" (1030), "Jainkoak mendi eman" (1175), "onek eramaten hauzi" (1546), "beso altxarazi" (1081), "elkharri sorraraziz etsai" (504), "Garzisek khoro hartu" (1086), "Moroei khendu etxe" (1090).

Aurrean izenlaguna duten hauek guztiz ezin onartuzkoak lirateke gramatikari askorentzat: "bere haur ikusteko" (184), "bere erresumako mugarri hedatzen" (1050), "nongo herri hustu du?" (192), "bururaino zituzten soineko" (172).

Objektua izen-izenondo osatua bada ere lasai-lasai gabetzen du mugatzaileaz: "deskansu handi zuen eman" (1347), "seinale hobeago etzezaken eman" (1436), "lan dorphe egiteko" (1830), "bide on segitzeko" (1810), "Aragonako Konde jarri Aznar handi" (1104).

Beste zenbait laburdura

Bi aditz, faktitiboen *-ra-* bere baitan dutenak biak, artizki hori gabe agertzen dira, eta hala *eman* dio behin testuak *eraman* eskatzen duen pasartean, adlatiboa agirian baitago: "Vaderat eman zuten lagunek hiltzeko" (2122); eta inork dudarik izan ez dezan, oin-ohar batek diosku "*Vade* zen komentu azpiko leze bat, non hil arte behin ematen baitzen jaterat". Maizago agertzen da *ibili* nor-nork gisa jokatua, *erabili*-ren ordez: "gutik dute fransesa nola hark ibiltzen"

(1661). Bi forma laburtu hauek Hegoaldeko euskalkietan ahozko hizkeran beti horrela ahoskatzen direla mundu guziak daki; ez hainbestek Iparraldean ere, eta testu idatzietan, hori horrela zenik.

Beste hau Hegoaldeko euskalkietan arrunt ezezaguna da eta Iparraldekoetan ere ez dugu sekula beste autoreterengana irakurri izan, nahiz frantsesaren kutsu nabarmena duen. Honetan datza: baldin perpausean ezezko hitzen bat bada, aski da hura perpausa ezezko egiteko eta ez du poetak *ez* espresuki esan beharrik. Exenpluak dozenaka dira liburuan. Hona batzuk: "munduan nihork jakin fransesik bazela" (126), "nihongo erregerik nausi ezagutu" (592), "nihor izan grazia galdetu zuenik" (643), "hats hartzeko grazia nihori egiten" (716), "aldeko mihitarik batere iduri" (187), eta abar. Adibide guziak zehazkiago aztertzeke astirik gabe, benturatuko ginatke behin-behinean esatera, laburdura horretarako nahitaezko baldintza dela, aditz nagusia bakarrik agertzea, esan nahi baita laguntzailerik gabe.

Hitz elkarketa

Edozein idazle bezala, zein gehiago zein gutxiago, Hiribarren ere hitzen elkarketaz baliatzen da ezinbestean. Berto lerroaren muga hertsiek hartara beharturik, are beste asko baino gehiago hartaz baliatzen dela esango genuke. Idazle baten sormenaren ekoizpena da konposaketa franko eta nabarra erabiltzeko gaitasuna.

Hiribarrengan molde bateko baino gehiagotako hitz konposatuak ditugu: euskarak aspaldidanik dituenak, oso ezagunak, eta horien ondoan gutxi ezagutuak ere bai, berak asmatuak, berak bakarrik erabiliak, gramatikaren legeak urratzen eta puskatzen omen dituztenak. Has gaitzen lehenbizikoetatik.

1. Bi izenen arteko harremana genitiboaz adieraz daitekeelako, elkarrri menderaturik bezala sentitzen diren bi izenez osatuak dira ezagunenak: *mendi zulo*, esate baterako. Horrelakoak askotxo ditu: *haur odolean* (984), *hedoi erraiean* (420), *kharra jari* (1046), *nigar ithurria* (1022), *gerla izurrian* (264), *harrasi ondarrak* (1905), *deskansu etxetarat* (1227), *buraso gastutan* (9), *errege tokiak* (1069), *harma seinale* (1421), eta abar.

2. Beste sail handia osatzen dute izenlagun gehi izenez taxuturiko moldeak; hala nola, *eskaldun adina* (73), *eskaldun hazia* (113), *eskaldun gustua* (201), *eskaldun semea* (614), *eskaldun lekhuak* (994), *eskaldun lan guzia* (1139), *menditar haurrekin* (575), *menditar semea* (1120), *Iberiar izate* (164) (vs. *iduri iberiarra*, 170), *frantses*

ohatzea (1140), *barbaro hedoiak* (1001), *Kaskoin begia* (1936) eta gehiago ere bai. Funtsean lehengoak bezalakoak dira hauek; beste multzo batean jarri ditugu, halere, lehen osagaia berez izenlaguna baita, nahiz hemen izen kategoria hartzen duen.

3. Bada beste konposatu multzo bat, izen arruntaz eta aditz izenez osatua, *gari jotea* eredu izan lezakeena. Horko lehen osagaia izen sintagma mugagabetzat daukate zenbait hizkuntzalarik; guk ez aldiz, guretzat hori izen soila da eta biek osatzen dutena hitz konposatua. Halakoak dira *othe pikatzeko* (3697), *harri biratzea* (1139), *populu nahastek* (878), *populu salbatzeko* (1257), *harri abiatzen* (1177), *bazter erretzerat* (1256), *herio eragiten* (1376), *argi erakusten* (1832), gehiagoren artean.

4. Hitz konposatutzat jo ditugun egitura horiei, *gari jotea* bezalakoei, erants dakieke beste izen bat, hitz birkonposatua sortuz, *gari jote garaia* esango bagenu bezala. Horren antzekoa litzateke *jende arintze ordu* (da); ez da, ordea, hau xuxen-xuxen liburuan ageri dena, ezpada hori baino are bakanagoa, *jende* izena bere aldetik izenondo bat lagun duela ageri baita: "Jende xehe arintze ordu litekela" (3840; damurik azken 3149 lerroak hartuko dituen bigarren liburukian agertzen da lerro hori). *Gari jote garaia* bezalakoxea da bestalde *hats hartze tokia* (1042). Baita izen-izenondoek osaturiko izen-multzoari beste izen bat erantsiriko egitura ere: *hiri handi usaina* (308).

5. Aurreko laurek ez bezala, beste sail honek lehen osagaia aditza du eta bigarrena izena. Oso ezagunak dira euskaraz: *adibide*, *hilbehar*, *esangura* eta beste asko. Hiribarrengan hauetako –*seinale*, *denbora*, *ordu*, *arte*– bat da ia beti bigarren osagaia. Horietatik hiru lehenek aditz-oina izan ohi dute lehen osagaiaren forma, ez partizipioa, eta hala dute gure poetagan ere: *sor seinaleak* (328), *ethor seinaleak* (441), *eskas* (?) *seinale* (709), *sor denbora* (120) *abia ordu* (52), *arthik ordu* (69). Ez ahanztz halere arestiko *arintze ordu*. Aldiz izena ez baina posposizio den *arte*-rekin sortuak ez dira gehiago konposatuak eta posposizio horrek aurrean komunzki partizipio burutua hartu ohi du, ez aditz-oina; hala nola *etorri arte*, *ezkondu arte*, *ikusi arte*. Hiribarrenek halere besteen pare egiten du eta aditz-erroa ipintzen dio aitzinean: *sor arte* (995), *ethor arte* (327, 576), *ehortz arte* (516), hitzak konposatuak balira eta *arte* posposizioa ez baina izena balitz bezala.

6. Bereiz aipatzea merezi dute honako bi hauek: *ixur nahi*- eta *goibel nahi*-. Ikusi batera berdinak dira, baina ez. Hona:

Ez iduri bazela nihoren zainetan
Odol ixur nahirik haren gduetan (608)

Lehoinduren da berritz, sarri ikustean
Moro goibel nahia haren sinhestean (670)

Lehenaren testu-inguruak parafrasi hau egitera garamatza: "Ez zirudien inoren zainetan odolik zenik, ixuri nahi zuenik", bizigabea den odola hemen poetak bizidun eta zerbaiten gogodun –hobeto esan, gogogabe– bihurtu duelarik. Alegia, egungo egunean euskaldunik gehienok "odolak nahi du ixuri" esango genukeena, baina euskara zaharrean *odola nahi (da) ixuri* ("Txomin nahi da etorri" bezala) zena, –ez gero (*norbaitek*) *odola ixuri nahi du*, are gutxiago *odolak (zerbait) ixuri nahi (du)*–, eta *ixurnahia* berriz "ixurbera"-ren errankidea dateke. Aitzitik bestea, "sarri ikustean Moro goibel nahia" delakoa, itxura guzien arabera honela parafraseatu behar da: "Moroak nahi du goibeldu (kristaua, sinestuna)", non *goibeldu* iragankorrak nahi baitu esan "penatu, laidotu", beste pasarte (30) hartan bezala, eta hainbestez *goibelzale*-ren errankide dateke "goibel nahia", eta ez bestea bezala "goibelbera"-rena edo antzekoarena.

Eratorketa

Aipatzea merezi lukeen gauza berri gutxi aurkitu dugu eratorкета arloan. Hona bat bakarra. Gutxi ezaguna den *-din* atzizkiaren bi aldaera ageri dira: *-din* / *-kidin*, eta, bana exenplu baizik agertzen ez delarik, ezin jakin zein den alomorfo horien banaketa. Aditz-oinari ahal izate zentzua ezartzen diotela, bai, garbi dago. Bigarren pasartean hori garbi-garbi ageri da: "Bi aldetarik aho ezpata zabalak, / Burdin pikadin nola bizarra nabalak" (221).

Alegia, "ezpata aho-zabalak (zituzten), burdin pikadin nola bizarra nabalak". Alegia, labanak bizarra bezala burdina pika zezaketen ezpatak. (Ohar bide batez, funtzioz *burdin* mugagabearen pare-pareko den *bizarra* mugatua dagoela). Ikus bestea:

Han arte mintzo bera guziek segitu,
Egia horrek froga segurenak ditu,
Nornahik ikuskidin liburu saindutan

...

Nornahik ikus ditzakeen frogak, alegia.

Hona azkenik *izigarri* (1236) eta *ebastaile* (958) hitz eratorriek batetik eta erdi elkartzailatzat, erdi eratorletzat jo ohi den *-gai*

osagaiaz moldaturiko *ikusgai*-k (1476) bestetik taxutu dituzten honako lerro hauek.

Lehenak honela dio: "Mende luzen ondoan hemen hezur zuri / Agertuko metaka jende izigarri" (1236). Horko *izigarri* horrek *jende*-rekin batera hitz konposatua osatzen du, *jende-izigarri*, non *jende* objektua baita. Esan nahi baita, ez dela "jende"-a "izigarri" dena, "hezur zuri"-ak dira "jende-izigarri", haiek izutzen dute jendea. Hori bezalakoxe beste konposatua ere ageri da liburuan: *bihotz altxagarri* (1879), *bihotza* altxatzen duen zerbait, alegia. Egunoroko *kale garbitzaile*-ren sortakoak dirateke biak eta hainbestez hitz elkartuen artean aipa genezakeen gorago. Formaz eta itxuraz berdinak diruditen arren, esanahiaz Etxepareren beste hartaz guztiz bestelakoak dira: "Gendec yrrigarri guerta ezquiten" (X,6).

Honek, izan ere, "jendeek irritu gaituzte" edo suposatzen du, non ezinbestean *gendec* subjektua baita. Hemen ez luzatzearren, ikus esaldi hori eta horren antzekoak beste artikulua batean aztertutak¹¹.

Bigarrena honako lerro honetan agertzen da: "Bertzena ebastailek juie ez nahiko" (958). Aditz-oinak berekin duen ekintza-esanahiaren egile direla esan ohi da *-taile* atzizkia, eta honen gainerako kideak, hartzen dituzten izenak. Beraz *egile*, eta *zerbaiten egile*. Hau esan nahi dugu: horrelako izenaren erregimena genitiboa dela eta hitz elkartu gisa erabili nahi izanez gero, lehen elementua mugagabe: alegia, "zeruaren egile" edo "zeru egile". Lerro honetan ez, ordea; lerro honetan mugatua dugu lehen osagaia, "zerua egile" esango bagenu bezala. Eta ezin esan "metri causa" denik, aski baitzuen *bertze(re)na* erabili beharrean, idaztea osorik, baina mugagabeturik, *bertzeren*.

Hona azkenik hirugarrena: "Nahi ditut hedatu bere andanetan, / Eskaldunek ikusgai zein bere tokitan" (1476). Ergatiboa (*-ek*) espresuki esana baitu, eta ez genitiboa *eskaldunen*, aditz-oinaren iragankortasuna nagusitu da eta zentzu aktiboa ez ezik, ergatiboa ere gorde du, aditz sintagman bezalaxe. Hainbestez honela parafraseatu behar dela esan behar: "eskaldunek ikusteko", edota "ikus ditzaten", edota "ikusgai izan ditzaten".

¹¹ Altuna, P., "Ziburuko Etxeberriren aditza dela eta", *Iker* I, 325. or.

Aditz-morfologia

Izenarenaz zenbait zertzelada kontatu dugunez gero, aditzarenaz ere zerbait esateak on dateke eta, hain zuzen, *dateke* horrekin zerikusia duena. Adizki hori eta horren paradigmako gainerakorik, hots iragangaitzekorik, apenas agertzen den alerik; aldiz iragankorreko *duke*, *zuken* ausarki. Eta bere jatorrizko esanahiarekin, gainera, – orain hain usu *agian* sartuz adierazi nahi izaten dugunarekin–, bertso honetakoak poliki erakusten duen legez: "Izen handiagorik nihork garraiatu, / Erromanoek xoilki dukete ixitu" (1314).

Hori sinesteko aski da gainerako guzian berdinak direla diruditen bi bertso hauen arteko aldea zertan datzan jabetzea:

"Hamabortz chun urthe doiean duela" (125)

"Orai dukela mende hoita hama-hiru" (165)

"Mila eta bostehun urte du exkax" dio segurantzaz osoaz lehenak; "bi mila eta hirurehun urte-edo izango dira" zehaztasun handirik gabe kontuak eginez besteak.

Sintetikoetan *ekarri*-ren formek ematen dute atentzioa. Indikatibo soileko adizkirik edo ez dela agertzen edo oso gutxi agertzen dela esango genuke. Guziak dira *-ke*-dunak, oker ez bagaude, eta atizki horri sintetikoetan egotzi ohi zaion jatorrizko esanahia galduak, dirudienez. Hona exenplu bat, non ezkondu baitira halako adizki bat eta *aspaldi*: "Balдар aphez Askainen Hirigoiien handi, / Zuhurki dakharkena kargua aspaldi" (2168). Beste honetan, aldiz, adizki bera dago *eta*-ren bidez *orratzen* aditz izenari lotua: "Guziek dakharkete zintzurrari ona, / Eta orratzen ere janik gogorra" (2008).

Beraz gure *dakar* forma soiletik berezten ez dela esan behar. Beste adizki sintetiko batek lan handiak eman dizkigu; horren aztarnarik ezin bilatu izan dugu, egin ditugun ahaleginak gatik. Bitan ageri da liburu osoan. Formari bakarrik begiratzen bazaio, oso ezaguna da, baina ezin izan daiteke inola ere ezaguna delako forma horrek iradokitzen duena: *datza*, alegia. Ez da inondik ere *etzan* aditzaren orainaldia, bi bertso hauetan aditz iragankorra baita. *Eratzan*-en forma laburtua ote da? Besteren batena ote da? Ez jakin! Hona bi bertsoak:

Botatzen dio kolpe pisu eta latza;

Harrabotsak airean haize ona datza (738)

Getharia, Bidarten, aire onak datza (2883)

Ez da hau parada txarra testuaren zailtasunaz eta pasarte batzuen adigaitzasunaz bi hitz esateko. Ez legoke gaizki adizki hori eta bertso horiek balira guk ulertzen ez ditugun bakarrak. Gehixeago dira, beste dozena bat edo, ezezagunak ditugun hitzak hiztegieta aurkitzen ez ditugulako, edota hitzak ulertu bai baina, esaldiak zer dioen asmatu ezin dugulako. Daitekeena da halako batzuk inprimategiko hutsegiteak izatea; baditu bakar batzuk liburuak, ez asko; ez dirudi, halere, horregatik zaizkigunik ulertezinak. Hona batzu: *menditze*-(250), *urezdene* (2037). Halaber hona bertso osoren bat:

Lagun aitoren seme eta infanzunak,
Hautatzeko nausi on urthe zitezkenak (1742)

Ganelonek erraten: "Kondea bidetan
Morgak dabilka handiz nausi itxuretan (1196)

Zer esan nahi du hor *urthe*-k: zubererazko "kide, kideko, garaikide"? Zer dio Ganelonek? Zer da *morga*? Frantsesezko mailegua? Ikusten denez, ez zaigu edizioa guk nahi bezain biribila atera, baina ez gogo eta gatazka faltaz.

Horiek eta horiek bezalako beste hutsarte asko bete ditzake liburu honetaz tesia egin dezanak. Baduke zer azter! Gure xedea xumeagoa izan da: Hiribarrenen hizkera bereziaren ñabardura larrienak argitan ipini, gutxi ezaguna den eta izpiritu bortitzen jakia bakarrik izango dela uste dugun liburuaren irakurketa erraztu, geure buruari egin genion erronka –euskar literaturako libururik zailenetako bat orratzeko gai ote zarete?– irabazten saiatu, arrakasta handiaz edo txikiatz.

Menderakuntza

Bertsogintza landua da dudarik gabe poema honetakoa, ez ordea landuegia. Darabilen metroa alde batera utziz gero, bertsolaritzaren zantzu gutxi ageri dira, eta asko samar poesia ikasiarenak edo halakoa izan nahi duenarenak, Oihenarten "gehiegietara" iritsi gabe. Esan digu Duvoisinek nolako erraztasunaz ontzen zituen bertsoak, eta nola ez zituen gero gehiago ukitzen ez orrazten. Hizkera du batipat poema honek landua, bortxatua; gure herria ez da horrela mintzo, bertsolaria ere ez; horko elipsi eta laburdurak ezin egin ditzake inola ere bertsoak hitzetik hortzera asmatzen ari denak.

Mendeko perpausak aski gutxi dira, erlatiboki gutxi. Horiek, bertso batek ezin osorik bere altzoan hartu eta, bitara hedatzen dira, perpaus nagusiak ia beti bertso bat eta mendekoak hurrengoa besarkatzen duela. Gutxi, baina batzuk badira ezinbestean, eta ez

guziak hitz lauuko solasean aurkitu ohi direnak. Hona zenbait balio sintaktiko dituzten perpaus sorta bat:

- helburuzkoa:

Jakin dezaten arren gure ondokoek
Nolako gaiak zuzten hekin arbasoek (60)

- denborazko bi egitura desberdin, bigarrenak konparazio kutsu nabarmena ere bai baitu:

Oren etsaia! Larak, noiz eta ere baitu
Altxa duen besoa nahi behititu,
Szipionen ezpatak dio eramaten (743)
Arraina lehenago mendiz ikusiren,
Ezen baitut nik Larrun nihoiz ahantziren (318)

- konparaziozkoa, aurrekoaren egitura bertsukoa:

Nahiago bakea pagatu dirutan
Ezen ez gehiago izartu gerletan (600)

- erlatibozko bi egitura desberdin:

Bitoria guti zen, non haren besoak
Ez baitzituen biltzen berthuten khoroak (540)
Ethorri zen denbora zeinetan Erroma
Jarri baitzen iduri munduko arima (592)

- baldintzazko bi egitura desberdin:

Hiltzen badire ankas, ezkilak ez joren (756)
Mureto mintzatu da.....,
Santxok egin botuaz Nabas ez uzteko,
Non etzuen lehenik etsaia trenkako (1372)

- kontzesiboa, subjuntiboko *-n* soilaz adierazia:

Edozein oihanetan ditezten sorthuak,
Gizonek maiteago herri inguruak (768)
Edozein ifrentzutan nahi den agertu,
Haren mihi kolpeak jasan behar ditu (1570)

Irakurleak aise atzemango zukeen perpaus horien balio sintaktikoa guk esan gabe ere. Ilunago izango zaio agian beste hauena:

Hobe dute izanik denboraz egarri (56)
Erromak ez ahanzten izanik Dezio (785)
Han seinale Eskaldun lehen egotea (106)
Biek nahi ohore emana khoroak (1068)

Ohar bedi izenkien formetan: *izanik* bitan eta aditz izena beste bitan. Argi da konpletiboak direla lauak. Are ilunagoa da beste hau:

Aski pirpira bada muga ingurutan,
Beldurrez behaztapa gardak ilhunbetan,
Eman gabe hauzoak elkharri harrika (1993)

Ulertzeko jakin behar da *beldurrez* eta *ustez* aditzondoak izanik ere izenki gisa jardun daitezkeela eta perpaus konpletibo bati abiada eman, gazteleraz "por miedo a que..." bezala. Beraz *gardak behaztapa* (= *behaztopa*) adizki laguntzaile gabe dago, *daitezen* edo *ditzan jendeak* izan litekeena. Hau dio: "gardak behaztopatzeko beldurrez bada aski pirpira, elkharri harrika ematen hasi gabe". Konpletiboa da, hortaz. Beste hura dakar gogora: "beldurrez gauza ez ledin moldez burutan ilkhi", Leizarragarena.

Joskera

Hona oraindik beste hiru puntutxo, non sartu jakin ezean azkenerako gorde ditugunak.

1. Lehena zangalatrauari dagokio; egia esan, ez dugu gauza berri askorik esateko, hitzaurre honetan bestetarako aipatu ditugun zenbait bertsoan argiro azaltzen baitziren zangalatrau exenplu batzuk. Hona halere beste zenbait:

Bi hiri jeloskorren harmadak non nahi /
Ibili itsasotan, nola oihanetan (503)
Bi aldetarik zuten Kantiberiarra /
Harmetarat berotzen, eginez ohointzak (507)
Ez dire gehiago inguru herriak /
Higaten adiraziz kantaz litaniki (1904)

Hiruretan aditz nagusia bigarren bertsoan ageri da, laguntzailea lehenean dagoela edota batere ez dagoela.

2. Hitzen hurrenkerari, *hiperbaton* delakoari, buruz ere bizpahiru hitz aski izango da. Egunoroko aho-hizkera arruntan doi-doi erdibi daitezkeen hitz-andanak noizean behin zatituak ageri dira, Oihenartengan baino gutxiagotan, egia esan. Hala *eskaldun gustua* –eta ez "eskaldun koplak"– bezalako *izenlagun* gehi izen delako egitura honela dakusagu bertso batean: "Eskaldun koplekako aiphatu gustua" (201).

Poliki erdibitua, egia esan, inon ipintzekotan hor ipini behar baitziren tarteko bi hitzak. Beraz exenplu hau ez da ongi hautatua. Hobeki datorkio gaiari beste hau: *aho zabal* hitz elkartuaren bi osagaiak elkarrengandik bakandurik ematen zaizkigu hemen: "Bi aldetarik aho ezpata zabalak" (221).

Ahapaldirik bihurriena beharbada, Oihenarten beste –"baninz bezain / zenbait betzain / edo ilhagin zarpazu"– haren parekoa, honako hau da:

Huna oren handia; biribil sabelak,
Ostez gainerat joan, othoiztuz konsulak,
Soldadu harmatuak, alde orotarik;
Szpionek jotzeko zenbeit artetarik (728)

Hemen, halere, hitz-andanak oso-osorik ageri dira, puskatu gabe; gurutzatuak egotea, horixe txarra! Berriz ematen ibili gabe, ikus bere lekuan gure ustezko interpretazioa, norbaitek hobetuko duelakoan emana.

3. Azkenik zenbait aposizio bitxi jarri nahi ditugu agerian. Gramatikek erakusten dute –belarriak eta euskal senak ere bai, guk uste– perpaus bateko izenak eta hari aposizio gisa alboratzen zaion partizioak kasu marka bera eramaten dutela komunzki. Hau esan nahi dugu: "Ni ez naiz mintzo zure seme-alabez, atzo ikusiez". Ikus ordea hauek:

Mintzo naiz liburuez, eginak kanpoko (37)
Mintzo da liburuez, eginak pikotan (197)
Hunek dote eraman Philip ederrari,
Franziako tronuan behar zena jarri (1448)
Salinan gaindi sartzen arrai Bitorian,
Mila herri duena bixtak agerian (1730)

Azkeneko hau hitz-lauz idatzia balego, honela zatekeen: "Salinan gaindi sartzen da arrai Bitorian, bixtak agerian mila herri duenean (= duen hirian)". Zenbait autorek halere irakatsi izan du kasu-marka errepikatzea ez dela beharrezko, absolutiboko aposizioak ere zaharrak direla, baina hitz lauuko testuetan horrelako pasarte gutxi aurki daitekeela uste dugu.

Ikus bestea: Nornahik ikuskidin liburu saindutan, / Ithurri garbienak mende guzietan" (91). Berez *ithurri garbienetan* beharko luke izan, aurreko bertsoaren azken bi hitzen aposizioa baita, eta hitz lau hori adierazi nahi lukeenak "mende guzietan izan diren iturri garbienetan" edo esango luke, eiki.

Lexikoa

Liburuaren hondarrean mundu guziak ezagutzen ez dituen eta egunoro erabiltzen ez ditugun hitzen zerrenda ipini dugu eta ia ezer besterik esateko ez dugu. Hauxe bakarrik: hitz askotxo atera zaizkigula eta beste zenbait idazle lapurtarretan aurkitzen ez diren

hitzak ere badirela hor tarteka-marteka; areago dena, Hiribarrenek berak ondu zuen eta argitaratu gabe dagoen hiztegian berean –eta, zer esanik ez, gerokoetan– agertzen ez diren bakan batzuk ere bai.

Hitz berriak edo asmatuak direla eta, Hiribarrenek halakorik erabili zuen ala ez, ez zuen beti modu berean pentsatu Mitxelenak. Lapurdiko beste zenbait idazle bezala gure poeta ere Larramendiz kutsatu zela uste izan zuen lehenik eta hala idatzi; aurrerago, ordea, iritzia aldatu zuen eta hutsa aitortu: "Inolako kulparik erakusten ez duena, nik besterik esan arren, Hiribarren-en *Eskaldunak* poema da"¹². Beste behin ere bai: "Nolanahi ere, diodan bidenabar, Hiribarren, *Eskaldunak* poeman eta beste zenbait bertso-lanetan, ez zen segiziokoa izan"¹³. Poeman ez, beraz, baina Hiztegian bai, aita Lhanderi¹⁴ sinetsi behar badiogu: Larramendiren hiztegiaren ezaupidea nabari omen du berean Hiribarrenek, eta handik edoski omen ditu zenbait hitz eta are haietarik berak sorrerazi zenbait eratorri berri.

Azken urteetako Mitxelenaren, hasierako iritzia aldatu ondo-koaren aldeko gara gu ere. Ez dugu inon Larramendiren arrastorik aurkitu, eta inon aurkitu ez ditugun eta zer esan nahi duten zehazki ez dakigun hitzak ere ez dugu uste Larramendik argi ditzakeenik.

Gure argitalpena

Baionako Foré et Lassarren inprimategiak kaleratu zuen 1853an *Eskaldunak* poemaren lehen edizioa. Gero geure egunotan Añamendi bildumak (ikus *Literatura II*) eta urte batzuek geroago 1979an Hordago-Lur argitaletxeak, lehen edizio haren faksimila plazaratu ziguten; beraz ez zaigu zaila izan jatorrizko testua eskuratzea. Ez dugu halere zegoen zegoenean kaleratu; alde batetik, poemaren luzera eta oin-oharren mukurua kontuan hartuz, osorik batean atera beharrean bi liburukitan banaturik egiteari egokiago iritzi diogu, lehen esan bezala, (oraingoz lehena bakarrik dakargu argitara), eta bestetik grafiaren gaurkotzeak, inprimatze-hutsegiteek eta abarrek zenbait aldaketa egitera behartu gaituzte. Testuarekiko leialtasuna gordez, guztiz beharrezkoak irudituz zaizkigun aldaketak baino ez ditugu egin: ustez inprimatze-hutsegiteak zirenak zuzendurik eman ditugu; horrelakoetan ohar bat

¹² Mitxelena, K., "Euskara eta euskararekiko ikerlanak", *MEIG*, VI, 60. or.

¹³ Mitxelena, K., "*Hauta-lanerako Euskal Hiztegia*-ren Aurkezpena", *MEIG* VII, 33. or.

¹⁴ Lhande, P., *Dictionnaire basque-français*, "Introduction", xx.

gehitu dugu, jatorrizko forma eta ustezko hutsegitea han azalduz. Edolarik grafia mailako aldaketei honako beste azalpen zehatzago hau zor zaie.

XIX. mendearen erdialderantz Iparraldeko idazleek eta euskaltzaleek ortografia-batasunera iristeko nahia erakusten dute, garai honetan zehar argitaratzen diren artikuluek eta txosten ugariak frogatzen dutenez. Bi joera nabarmentzen dira: batzuek frantsesaren ereduie gertutik jarraitzea proposatzen zuten bitartean, besteek euskararen fonetika zuzenkiago islatuko zuen moldea hobesten zuten. Hiribarrenek parte zuzena hartu zuen eztabaida honetan, euskaltzale guziei ortografiako korapiloei konponbide bat aurkitzeko dei eginez. Baionako *Le Messenger* aldizkarian argitaratutako zenbait artikulutan, *z* eta *k* erabiltzearen aldeko agertzen da, nahiz eta bigarrenaren ordez *e*, *i*-en aurrean (*cer*, *baicic*) eta hitz amaieran dagoenean *c* (*Eskaldunac*, horrela eman baitzuen poemaren titulua) idazten jarraitzeari amore eman; /c/ adierazteko *ts*, eta ez *x*, proposatzen du (*itsaso*).

Gaurko erabilerara egokitzeko jatorrizkoari egindako grafia aldaketak azalduko ditugu ondoren. *Tch* eta *ch* guziak, ohi denez, *tx* eta *x* idatzi ditugu, *tc* alde batetik, eta *tç* (adibide urriak badira ere) *tz* bihurtu, azken grafia hau delarik autoreak normalki erabiltzen duena; beste aldetik *n* egin dugu *b* eta *p* aurreko *m* eta agertzen diren *gue*, *gui* guziak *ge*, *gi* bilakatu; hitz hasierako *y* *j* eta bokal artekoak eta bukaerakoak *i* bilakatu ditugu; goian aipaturiko *c* horiek *z* edo *k*. Azkenik *h* guziak bere hartan utzi ditugu, baita kontsonante ondokoak ere, euskara batuan ez bezala; *sorthu*, *ilkhitzen*, *aiphamena*. Bokalei dagokienez aldaketa bakarra: noizbehinkako *ï*, *ü* dieresia kendu eta *i*, *u* eman ditugu (*neürthuz* > *neurthuz*, *hedoïac* > *hedoiak*).

Gaurko ohiturei jarraituz aurreko hitzari loturik ziren aditz laguntzaileak bereizi ditugu (*ezda* > *ez da*, *heldudiren* > *heldu diren*) eta bereizirik ziren hitz elkartuak, aldiz, batu (*behar orduetan* > *beharorduetan*, *ez deuskerien* > *ezdeuskerien*).

Irakurlea izan dugu gogoan aldaketak egiteko unean; esan bezala, poema luzea da, gaiak ugariak eta zabalak. Poetaren jatorrizko Aurkibidea (*Non diren erranak* izendatua) ukitu gabe gorde badugu ere, liburuaren azkenean bestea, geurea, ezarri dugu: izan ere, bertso andana luze batzuk autoreak egin baino maizago moztu eta azpigitulu berriaz hornitu beharra ikusi dugu, zenbait pasarteren aurretik izenburruren bat eransteak irakurketa erraztuko zuelakoan. Horra zergatik ezarri diogun azkenean geure aurkibidea, poetarena osatuz egina.

Bukatzeko diogun berriz gure liburu honek *Eskaldunak* poema osoaren erdia baizik ez duela hartzen eta bigarren zatiaren zorretan gelditzen garela. Baduke honek bere alderdi ona: lehen honetan egin dituzkegun okerrak eta makurrak, irakurle zoli eta zuhurrek atzemango eta adieraziko dizkigutenak, zuzendu ahal izango ditugu bigarrenengan, poemaren azken 130 orrialde hartuko dituen zatian. Izan ere, poetak dioten bezala: "Bainan lan guzietan behar da orroitu / Arrosa arantzekin bethi dela kaustu" (3823).

Galdera pare bat eginez bururatu nahi dugu geure lana: poema honetan arrosak dira gehiago ala arantzak? Lehen ikusi bezala, zenbait kritikarik poema honen kontra emaniko iritzi kaxkar batzuek nahi luketen bezain txarra al da poema hau? Guk ezetz uste dugu, baina irakurleak du hitza.

Patxi Altuna
Gurutze Aldabaldetrek
Amaia Boneta

ESKALDUNAK

**IBERIA, KANTABRIA, ESKAL HERRIAK,
ESKAL HERRI BAKHOTXA
ETA HARI DARRAIKONA.**

*Adhaereat lingua mea faucibus
meis, si non meminero tui!*

Ahantztean herria,
Ihar bekit mihia!

J.M. HIRIBARREN.

*Tout exemplaire non revêtu
de la signature de l'auteur
sera réputé contrefait.
Lan hunen egile eta jabea*

Décembre 1853

ESKALDUNEI BI HITZ HASTEAN

- 1 Eskribatzerat noha gauza zahar asko;
 Herritar gehienek dute prezatuko¹;
 Ez da lan errexena, gehienek jakin²
 Denbora gana³ dela hedoi handiekin.
- 5 Hanbat denbora huntan nausi tokiaren;
 Gutik jakin⁴ herrian nondik heldu diren,
 Zer egin duten aitek⁵ hemen egoteko,
 Bere sor lekhu maiten harmez beiratzeko⁶.
- 9 Haur osteak⁷ ikusi⁸, buraso gastutan⁹,
 Urthe multzu egoten eskola handitan;
 Mihi arrotz zenbeitez ikhasi¹⁰ mintzatzen,
 Eskaraz jakin gabe kasik irakurtzen.
- 13 Izan direla franses errege handiak
 Badakike kondatzen hekien¹¹ mihiak;
 Hori baizik zenbeitek ez ikhastekotan,
 Sekulakotz¹² etxeak eman erreketan¹³.

¹ Aprezatuko, estimatuko. ² Dakite jakin bezate. ³ Joana; hots, denbora joanak hodei handiak ditu. ⁴ Dakite. Esanahia: batzuk orain bere lurraren jabe dira, baina ez dakizkite ondoko hiru kontuok. ⁵ Arbasoek. ⁶ Sorlekhu maiteak begiratzeko; -ee- gabe -e- soila idazten du. ⁷ Haur andanak. ⁸ Ikus itzazue. ⁹ Gurasoen diruz. ¹⁰ Ikasten dute; haurrek, noski; horiek dira aurreko *ikusi*-ren objektua eta ikhasi honen subjektua. ¹¹ Guk *haien* esaten duguna. ¹² Betiko. ¹³ *Erreketan eman* = erre; Sarako Etxeberri *ahalketan eman* = ahalketu, lotsatu.

- 17 Zenbatek jakitea eskara herriko
 Ez baitute kondatzen bi arditendako¹!
 O mihi² ederrena, hasterik³ gabea,
 Nork erran⁴ ez duiala lurrean parea!
- 21 Españolek español nahi dute jakin,
 Fransesek⁵ ere franses bere arantzekin⁶;
 Zertako Eskaldunak utziren⁷ eskara,
 Bilhatzeko non gasta bertzetan denbora⁸?
- 25 Ez othe da hain errex zerbeit ikhastea⁹
 Eskaran arrimatuz¹⁰ jakin¹¹ egitea?
 Izena bera nihork ez dauku eskaraz
 Liburuetan eman iragan denboraz! ¹²
- 29 Latin, español, edo franses jeloskorrak¹³
 Goibeldu¹⁴, ahal guziz, eskaldun zaharrak;
 Berak ez mintzazean, aise zen belztea¹⁵:
 Oi ezin sorrarazi hondatu mendea!

¹ Ez daukate bi xentimotan herriko euskara jakitea. ² Hemen ez da lehen (14. bertsoa) bezala *mingaina*, baizik *mintzaira*. ³ Hastapenik, hasierarik. ⁴ Euskara hain gutxi istimatzen duten horiei. ⁵ Liburuak *Fransec* dio, baina bistan da silaba baten eskas dela lerroa. ⁶ Nekeekin, zailtasunekin. ⁷ Utziko du. ⁸ Irakur ezazu honela: bestetan bilatzeko denbora non gasta. ⁹ Bertso honen eta hurrengoaren artean ipin ezazu *eta* errazago aditzeko. ¹⁰ Bermatuz, finkatuz, saiatur. ¹¹ Jakintsu. ¹² Esan nahi ote du euskal grafiaz idatzia ez digutela eman bere izena? ¹³ Espatsuak, zelosoak. ¹⁴ Laidotu, penatu. ¹⁵ Itsustea, iraintzea.

- 33 Dirurik ez duenak ezin ikhas deusik,
Sosa gabe ez baita eskola fransesik;
Liburu on guzia fransesez egina;
Soseko liburu bat gabe¹ Eskalduna!
- 37 Mintzo naiz liburuez², eginak kanpoko³,
Eta ez elizetan othoitz egiteko:
Liburu saindu onak ausarki⁴ badire;
Arimako argiak lanho gabe dire.
- 41 Balentria⁵ bertzenak urrun hedatuak;
Eskaldun berthuteak nihon⁶ aipatuak;
Behar bada Eskaldun argitu ungian⁷,
Bilhatzen ohi mirail nonbeiko hirian.
- 45 Populu guzientzat ahalke⁸ handia
Aitetan ez kaustea⁹ bere gidaria:
Atzo sorthu direnei hori da¹⁰ gerthatzen,
Nihork ez duelakotz¹¹ ethorkiz argitzen.

¹ Sosik balio duen liburu onik ez du izan euskaldunak. ² *Liburuez, eginak*: gehiagotan ere ageri den aposizio bitxia; guk *liburuez, eginez* esango genuke. ³ Kanporako. ⁴ Erruz, oparo. ⁵ Sendagaila, bipilkeria. Hau esan nahi du: gainerakoen balentriak noranahi zabaldu dira, euskaldunenak inork ez ezagutzen. ⁶ Frantsesaren eraginez poetak ezezko perpaus batean ezezko edozein hitz aski du *ez* esan gabe uzteko; ez beti, noski: ikus 27. eta 48. bertsoak. ⁷ "Euskaldun argituen ongian" euskal bertuteak ispilu bilakatu izan direla esan nahi ote du? Euskaldun ongi argituak (ikus 323. bertsoan d'Abbadie jauna) izan direla agian inoren ispilu? ⁸ Lotsa, lotsagarri. ⁹ Kausitzea, aurkitzea. ¹⁰ Hori zaie, alegia. ¹¹ (*di*)*tu*elakotz behar luke berez.

- 49 Populu guzietan lurreko lehena
 Ezin jasan diteke¹ gutien jakina²:
 Iharrus³, Eskaldunak, zuen ilhunbeak,
 Abia ordu⁴ luke argien mendeak⁵.
- 53 Franes murduskatzea⁶ ez da jakitate;
 Ixilik egotea kasik hobe dute;
 Ez dire nihorentzat hirri egin garri;
 Hobe dute izanik⁷ denboraz egarri.
- 57 Eskaldun guzia da egun gonbidatzen
 Has dadin izpirituz zerbeiten moldatzen,
 Jakin dezaten arren⁸ gure ondokoek
 Nolako gaiak⁹ zuzten¹⁰ hekin¹¹ arbasoek.
- 61 Asko ungi egiten¹² gure herrietan;
 Beharra solegitzen¹³ gehien etxetan¹⁴;
 Eriek garraiatzen ixilik min tzarra;
 Ontasuna hedatzen izan arabera¹⁵.

¹ Poetak Euskalerrria dauka lurreko lehen herritzat eta ezin jasan daitekeela dio halakoa munduan den "gutien iakina" izatea. ² Ezjakinenena. ³ Inarros, astin. ⁴ Abiatzeko garaia. ⁵ "El siglo de las luces" (= Argien mende) delakoak abiatzeko ordua luke. ⁶ *Murduskatzea* dio testuak; ikus ordea 1916. bertsoa. Esanahia: Euskaldunek frantsesa marruskatzen dute, baina ez dakite frantsesa; inori ez diote graziairik egiten; hobe dute isilik egon eta "denboraz egarri" izan. ⁷ Konpletiboa, "Oroitzen naiz esanik" bezala. ⁸ Ez da "otoi!", baizik adizkiaren balio finala indartzekoa, beste idazle klasiko batzuen *dezatentzat*, *dezatengatik*, *dezaten amoregatik* eta abar bezalakoa. ⁹ Dohaiak, gaitasunak, antzeak. ¹⁰ Zituzten. ¹¹ Haien; ikus lehen (14. bertsoa) *hekin*. ¹² Da, alegia. ¹³ Arintzen, aiseatzen, jabaltzen. ¹⁴ Etxerik gehienetan: ikus 596. bertsoa. ¹⁵ Izanen, ondasunen arabera. Herrietan ongi asko egiten delako pentsamenduaren hiru argibide ematen ditu: behartsuei zaizkie penak arintzen, gaixoak dute isilik sofritzen, ondasunak dira inork daukanaren arabera banatzen.

- 65 Egin dire liburu nihon den tzarrenak¹
Probetxos² erretzea hetan³ gehienak;
Suge bezala dire bizi arrosetan,
Asiki hedatzeko gordez arimetan⁴.
- 69 Arthik ordu⁵ liteke basa⁶ bisaiarat⁷
Lehia⁸ duenari liburu tzarrerat:
Dugun kanta herria, lana, berthutea⁹;
Goratik¹⁰ nik eginen egundik hastea¹¹.

¹ Munduko txarrenak. ² Litzateke. ³ Haietan. ⁴ Liburu txarrak arimetan, sugeak arrosetan bezala, izkututzen omen dira hozka egiteko.
⁵ Arthiki, jaurtiki; beraz "arthik ordu", jaurtikitzeko garaia; ikus lehen (52. bertsoan) *abia ordu*. ⁶ Lohia, lokatza. ⁷ Aurpegirat. ⁸ Grina, irritsa, jaidura. ⁹ Horra poetak kantatu nahi dituen hiru gaiak. ¹⁰ Goraki, ozenki.
¹¹ Gaur bertatik hasiko omen da poeta goraki gai horiek kantatzen.

Lehen Kapitula:

IBERIA (EUSKALDUNEN JATORRIA)

- 73 Nihork ez du munduan Eskaldun adina¹;
Bakharra da mendetan bera egon dena²;
Nahastean bertzeak bere pasaietan³,
Odola hark du garbi beiratu zainetan.
- 77 Populu zaharrena, hari ohorea;
Ez da haren halturan nihongo jendea;
Nihoiz, nihoiz ez galdu aita Eskaldunak;
Ondoren ondo bethi utzi erdaldunak⁴.
- 81 Sei mila urthe badu gizonen hasteak;
Suntsi⁵ zituen kasik oro iholdeak⁶;
Hamasei mende eta bertze erditsuan⁷,
Urezko zigorrada hedatu⁸ munduan.
- 85 Handik lau ehun eta berrogoi urthetan⁹,
Gizonak eman ziren lan sobra zorotan¹⁰;
Dorre bat zuten hasi, harat ihesteko¹¹,
Uholde berri zenbeit zenean hasiko.

¹ Euskalduna da munduan zaharrena. ² "Bera egon da": ez da aldatu, bere hartan iraun du mendeetan zehar euskaldunak. ³ Besteak munduan zehar pasaian ibiltzean nahastu dira; euskaldunak ez. ⁴ Aita ez du sekula galdu euskaldunak, bai erdaldunak. ⁵ *Suntsitu* behar luke. ⁶ Uholdeak. ⁷ Mundua hasi zenetik 1650. urte inguruan gertatu omen zen mundu guziko uholde famatua. ⁸ Hedatu zen. ⁹ Handik 440 urtera gertatu omen, aldiz, Babelgo dorrekoa. ¹⁰ "Lan zorotan eman (dira)": aritu dira, lan zoroari ekin (diote). ¹¹ Ihes egiteko.

- 89 Han arte¹ mintzo bera guziek segitu²;
 Egia horrek froga segurenak ditu:
 Nor nahik ikuskidin³ liburu sainduetan⁴,
 Ithurri garbienak mende guzietan.
- 93 Babelgo populua Jainkoak nahasi⁵;
 Ezin akhaba ahal⁶ lan zuena hasi⁷;
 Banatu behar izan⁸ alde orotarar,
 Suntsitu diren mila herri egiterat.
- 97 Urrunago gan⁹ gabe, zer da Iberia?
 Uholdetik lekhora¹⁰ hautatu herria:
 Herri edo tokia hola izendatu
 Populuak *berritan* zuena hautatu¹¹
- 101 Higanez¹² bada goiti¹³ menden eskalera
 Izenek erakusten, kondatuz denbora,
 Nondik den eskalduna herriz herri jausten¹⁴,
 Berbera jar bidetan¹⁵ delarik egoten¹⁶.

¹ Orduarte, artean, anartean. ² Guziak mintzo batez mintzatu.
³ Atzizki honek (*-kidin*) aurrean duen aditz erroaren ahal izatea adierazten du; beraz hemen esaten zaigu nornahik "ikus ditzakeela" Liburu Sainduetan froga segurenak. ⁴ *Sainduetan* beharko luke. ⁵ Nahasi zuen. ⁶ *Ezin eta ahal* batera: "ezin akabatu zuen". ⁷ Hasi zuen lana. ⁸ Izan zuten. ⁹ Joan.
¹⁰ Kanpora. ¹¹ Euskaldunek hautatu berria zuten tokia horrela, *Iberia*, izendatu zuten. ¹² Igo, igaro. ¹³ Gora. ¹⁴ Jaisten. ¹⁵ Kokalekuetan, bizitokietan. ¹⁶ Esanahia: mendeen eskalera gora igoz gero eta denbora kontatuz, izenek erakusten digute nondik jaisten den euskalduna herriz herri; baina jartzen edo kokatzen zen bideetan "berbera delarik egoten" (ikus 74. bertsoa).

- 105 Populu ithurria iguzki aldeia;
 Han seinale Eskaldun lehen egotea¹;
 Sennaartik² lekhora kausten Armenia³
 Garraiatu duena izen Iberia.
- 109 Hango mendi, ur, eta haranen izenak,
 Denbora zaharretan, oro Eskaldunak;
 Han egon⁴ ahal ziren hats hartzen bezala:
 Urtheak Pirenetan Iberia zela⁵.
- 113 Errex da ikustea, eskaldun hazia
 Nonbait han⁶ izan dela lehen arthikia;
 Ez dute ariarik⁷ bertze nihorekin:
 Hun, Tartaro, Esklabon, Zinbre, Teutonekin.
- 117 Mintzoak erakhusten, adin frogatzeko,
 Ez duela ethorki negu alderdiko⁸;
 Horrek darama urrun, Jesu-Kristoz gora⁹,
 Mendez mende altxatuz haren sor denbora.

¹ Gure iturria edo etorkia Ekialdea omen da; euskalduna han egonaren zenbait seinale bai omen da han. ² "Sennaar da zelhai bat Asian, Asia berritz lurreko bortz zathi larrietarik bat, handik hasi dire gizonak hedatzen" (e.o.). ³ "Armenia da Asiako zathi bat" (e.o.). ⁴ Ez dio *egoten*. ⁵ Egon zitezkeen han atsedean hartzen edo, zeren urte asko da Iberia Pirinioetan dela. ⁶ Inguru hartan. ⁷ Antzik, eiterik, harremanik. ⁸ Iparaldeko; mintzairak du erakusten ez duela hango jatorria. ⁹ Jesukristoren aurrekoa izan behar sorgaraia.

- 121 Pirenen inguruan eta non nahi den,
Populuek iduri atzoko haurriden¹;
Kokotsean bizarra doi doia sorthua;
Bere aiten izena ez ezagutua.
- 125 Hamabortz ehun urthe doiean duela²,
Munduan nihork jakin Fransesik bazela;
Europako jendea betantsu³ agertu;
Bastarten iduriko, aitarik ez kaustu⁴.
- 129 Ez dire bathaiatu etxen izenekin;
Guziak sorthu dire larru berriekin⁵:
Rusiano, Alaman, Franses, Españolak;
Nahi bezin garbiak dauzkaten odolak⁶.
- 133 Iberiarrek badu Pirenetan dela,
Armeniako izen bera dakharkela,
Errexki hiru mila urthe iraganik;
Ez da hemen erraten deus segur ez denik⁷.

¹ Pirinioetako eta nonnahiko herriek bart arratseko senideen irudia dute.
² Duela 1500 urte edo, inork *ez* zekien (*nihork iakin*: ikus 42. bertsoa) frantsesik zenik. ³ Bateratsu. ⁴ Sasikoak bailira, aitarik ez dute aurkitu.
⁵ Bere etxe izenik eta larrurik ez dute. ⁶ Horien odola nahi bezain garbia da, baina berriaren berriaz; ez Euskaldunena bezala, zaharra izanagatik nahasi ez delako (ikus 76. bertsoa). ⁷ Aldiz badu 3.000 urte, poetak iberiar deitzen duen euskalduna Pirinioetan dagoela eta Armeniako izen bera dakarrela, eta ez dut segurua ez den gauzarik esaten, dio poetak.

- 137 Aise du gehiago; hori dut ematen¹,
 Errex baita hortarik gorago higaten;
 Orduan jarria zen lan hainitz eginik²,
 Eta lan hek frogatzen mende iraganik³.
- 141 Hunbolt eta Anpero dire jakinetan⁴;
 Sinheste har diteke hekin⁵ erranetan;
 Hainitz dute ikusi, hainitz irakurtu;
 Hekin hitzak zimendu hoberenak ditu.
- 145 Hek dute adirazten Iberiar zela
 Europan lehen sorthu, populu bezala;
 Hura dute kausitu⁶ Pirenen gainean,
 Nihoren iduriko, zahar seinalean⁷.
- 149 Zeltak han agertzean denbora goretan⁸,
 Iberiarrak nausi⁹ bi mendi aldetan;
 Herriak bazituzten, batean bizitzen¹⁰:
 Ez gaztelu, ez hiri, egun batez sortzen¹¹.
- 153 Erresuma handia lehen Iberia;
 Haren izenean zen oro España,
 Hedatzen ere zela Franzia alderat,
 Noraino ez zilegi zuzen erraterat¹².

¹ Agian urte gehiago darama, "hori dut ematen" edo onartzen. ² Orduko kokatua zen eta lan askotxo egina. ³ "Mende iraganik frogatu": osagarri zuzen gisa hartu behar da ala perpaus konpletibo gisa?. ⁴ Jakintsuen artean. ⁵ Haien. ⁶ Hona lehengo bi formen (46., 107. bertsoak) partizipioa. ⁷ Horretan inoren irudiko *ez* (ikus 126. bertsoa) dela kausitu dute. ⁸ Izen-ondoa baita *gora*, gure *goiko denboretan* bezalatsu da hori. ⁹ Ziren nausi. ¹⁰ Batera bizitzen ziren. ¹¹ Gaztelu-hiriak ez dira egun batez egiten, denbora behar. ¹² Noraino hedatzen zen, xuxen-xuxen esatea ez da zilegi.

- 157 Mendeak behar ziren, orduko denboran
 Herrixka egiteko zituzten haizkoran¹;
 Non zen orai bezala hargin, karpinterik?
 Ezagutzen othe zen ere haltzairurik?
- 161 Denboraren bortxaz zen fagoa aphaintzen;
 Herrietan txarrenek mendeak galdetzen²;
 Hauk guziak erraten³, sinhetsarazteko
 Iberiar izate⁴ dohala gorasko⁵.
- 165 Orai dukela mende hoita hama-hiru⁶,
 Hekin jende guzia jarri zen bi buru;
 Bat ilkhi zen harmetan Korseko alderat,
 Eta haren inguru ziren lurretarat.
- 169 Desterrutik Senekok⁷ erraten amari
 Korsek Iberiarra zutela iduri⁸,
 Seinalatuz⁹ berthute, aire bisaiaiko,
 Oinetik bururaino zituzten soineko¹⁰.

¹ Lizentzia handixea dirudi, baina nola esplikatu *zituzten*, *haizkoran* pluraltzat harturik baizik? Gainera kasu -z egokiago litzateke, baina errimak agintzen. ² Fagoek denbora behar handitzeko, herririk kaxkarrenek berriz mendeak; *izate iberiarrak* auzkalo zenbat! ³ Esaten ditut. ⁴ *Izate iberiarra*. ⁵ Aski gora doala, ez dela bart arratsekoa. ⁶ 3300 urte dirateke, hortxe-hortxe, haien jendea bi sail egin zela. ⁷ "Seneko bizi zen hiru urthe Jesu-Kristo baino lehen" (e.o.). ⁸ Senekak amari idatzi omen zion Korsoek egite iberiarra zutela. ⁹ Seinalatuki, bereziki, berariaz. ¹⁰ Adorea, atz-begiak eta soinekoak omen zituzten batikpat korsoek euskaldunen antzekoak.

- 173 Asko hitz hekienik¹ zuenean aitzen,
 Aria handiena zioten kausitzen²:
 Batzuk ala bertzeak, hark uste zirela,
 Europa guziaren arbaso bezala.
- 177 Erraten balu nihork Enperadorea
 Eta altxatu duen tronurat andrea³,
 Biak odol beretik ilkhitzen direla,
 Hainitzek beiraturen zoro bat bezala.
- 181 Jainkoak ez du behar jasan holakorik,
 Franzia bi aldetan Eskaldun jarririk⁴,
 Mila urthen⁵ buruan, Parisko hirian,
 Bere haur⁶ ikusteko, erregen alkhian!
- 185 Eskaldunen mintzoa, arras berezia,
 Ez liteke zerutik atzo eroria;
 Aldeko mihitarik batere iduri⁷;
 Zein zeinen ume diren hek orok ageri⁸.

¹ Haienik; ikus 142. bertsoa; haien hitz asko. ² Hitzetan aurkitzen omen zien (= *zioten*) halere antzik handiena. ³ Irakur ezazu: "eta tronurat altxatu duen andrea". Baina nork nor altxatu: enperadoreak andrea ala andreak enperadorea? Gramatikak ez du argitzen. ⁴ Franziko bi aldeetan jarri ditu Jainkoak euskaldunak, odol berekoak, eta erregeen tronura igoarazi: ikus 1603-1606. ⁵ Urteren. ⁶ Bere haurrak. ⁷ Ez du bat ere iduri(ko). Hemen (ikus 148. bertsoa.) ezezko hitz bakarra –erdizka, egia esan– *batere* da; aski izan du hori *ez* jateko. ⁸ Horiek guziek ageri –*dute*, alegia– ama zein duten, euskarak ez ordea. *Oroc* behartzen gaitu *ageri* hor iragankortzat hartzera.

- 189 Balin bada oraino sinhets¹ ez dukenik
Eskaldunen sortzea Europan² lehenik,
Eskararak menditarat nondik nola jo du?
Noiz eta nongo herri mendetan hustu du?

(ARBASOAK)

- 193 Dugun Iberiarra³ segi⁴ egintzetan;
Ikus nolako aitak gintuen⁵ mendetan:
Estrabonek⁶ erraten jakinak⁷ zirela,
Izpirituko lanak maite zituztela.
- 197 Mintzo da liburuez, eginak⁸ pikotan⁹,
Kantatzen zituztenak bere aldapetan;
Bazuzten¹⁰ orhoitzapen zaharrak handizki,
Koplen karako¹¹ lege maiteak osoki.
- 201 Eskaldun kopleta¹²ko¹² aiphatu gustua¹³
Izan dela diruri bethi bardintsua¹⁴,
Mihia nahi ahal musikan agertu,
Grazia berak segur bertzela ez ditu¹⁵.

¹ *Sinetsi* behar luke, *duke* indikatiboa baita: ikus 82 bertsoa. ² Izan dela.
³ *Iberriarra* dio testuak oker. ⁴ Dugun segi: *dugun edan* (ik. 71.bertsoa).
⁵ Hemen gure *genituen* bezala da. ⁶ "Estrabon bizi zen hogoita bortz urthe Jesu-Kristo geroz" (e.o.). ⁷ Esaten digu jakintsuak zirela. ⁸ "Liburuez, eginak": ikus 37. bertsoa. Aposizioan –hala modukoan– ez dago *eginak* bakarrik, baita *kantatzen zituztenak* ere. ⁹ Bertsoetan. ¹⁰ Ikus *zuzten* 60. bertsoan ere; baina *zituzten* aurreko bertsoan (198.ean). ¹¹ Koplen gisako.
¹² *Kopletato* dio testuak oker. ¹³ Euskaldunen kopleta¹²ko gustu famatua betikoa omen da. ¹⁴ Ahal izanik (ala "bere ahala"?) kantuz agertu nahi du mihia, hizkuntzak; osteraz ez ditu lilura berak. ¹⁵ Zekien heinean: ikus 64. bertsoa.

205 Aiphatzen Diodorok¹, jakin araberan²
Zelten Iberiarat heltzea³ denboran;
Ez aiantzi gerlate izan zituztenak⁴,
Odolezko nigarren orhoitzapen minak.

209 Zamariz ala oinez gerlari lehenak⁵,
Herritarrek ez gorde besotako zainak:
Egin behar nor nahik gerla beharrean⁶,
Etsaia hondatzerat heldu zaienean.

213 Oinezkoa zaldiek nahastearekin,
Zaldunak jausten ziren erresekarekin⁷,
Ehorzteko errekan soldadu zaurthua,
Beldurrez jadaneko odol gabetua⁸.

217 Ardi ilezko kapa zuten estalkia;
Kobrezko arruda bat⁹ bulharrei josia;
Zanpelez¹⁰ gerrikoa, abarkak zangotan;
Burdinazko kaskatik plumaia gorritan.

¹ "Diodoro bizi zen ehun urthe Jesusez lehen" (e.o.). ² Jakintsu zenez, zekiena bezala. ³ Zelten heltzea. ⁴ Ez ditu aiantzi izan zituzten gerlateak. ⁵ Puntako gerlariak ziren. ⁶ Behar orduan, etsaia etortzean, guziak gerlara. ⁷ Presarekin, presaka. ⁸ Zaldiek oinezkoak nahasi eta, jaisten ziren zaldunak arin eta presaka soldadu zaurituei errekan lur emateko; jada odolustuak ziren susmoarekin! ⁹ Gorpil gisako babeskia. ¹⁰ Zurdilez, zurdaz.

- 221 Bi aldetarik aho ezpata zabalak¹,
 Burdin pikadin² nola bizarra nabalak;
 Garbi behar zituzten janari guziak;
 Soinekoak guziek zilhar iduriak³.
- 225 Egiten edaria sagarrez urean;
 Etzuten nafar biltzen⁴ aldeko lurrean;
 Edaten zuten xorta arno sudunetik⁵,
 Ekharria izaten nonbait urrunetik.
- 229 Bakhotxari puskaka ontasun izartzen⁶,
 Heldu zen janaria guziei hedatzen;
 Biziaz zohan deusen nihork gordetzea⁷;
 Mentan⁸, orai bezala lehen mandotzea⁹.
- 233 Kanpokoei zein lehen¹⁰ atherbe ematen¹¹;
 Ungia bihotz onez hauzoei egiten;
 elkhar maite handizki, ez jelosiarik;
 Patriarkek ez izan¹² ondoko hoberik.

¹ Irakur horrela: Ezpata bi aldetarik aho zabalak (zituzten). ² Ikus 91. bertsoa. Esanahia: ezpata haiek burdina ebaki zezaketen, labanak bizarra bezala. ³ Zilarraren antzekoak zituzten. ⁴ Azpikeriaz, erdi lapurretan biltzen. ⁵ Bizitik, bizgarritik, sutsutik. ⁶ Neurtzen. ⁷ Norbaitek zerbait gordetzea "biziaz zihoan"; bizia arriskatzten zuen hartan. ⁸ Goraldian, arrakastan. ⁹ Aberetzea, astotzea, soraiotzea. Esanahia: bizia arriskatzten zuen zerbait gordetzen zuenak, bai eta, ugari eduki arren, soraio, kupigabe eta mingor zenak. ¹⁰ Zein lehenka, elkarren lehian. ¹¹ Zitzaien, alegia. ¹² Ez zuten izan.

237 Maite zuzten fandango eta saltokako,
Gorphutz zaluenentzat¹ eginak hasteko;
Biltzarretan emaztek lanak erakusten;
Urthe guziz hortako bilkhuiak² egiten.

241 Sari handia zuen lanik hoberenak;
Haren nahiak khentzen alferrari minak;
Emazteak prezatzen bere lanetarik;
Deusetako zenak ez basan egoterik³.

245 Gizonentzat ahalke tripa handiegi;
Gorphutzak ez ikusi nahi pisuegi.
Burdinazko gatheak emaztek lephotan;
Motho gora batzuek kaikuen moldetan⁴.

(IBERIA-KANTABRIA)

249 Feniziarrek lehen hetan agertzean,
Non nahi zen dirua hekin menditzean⁵;
Ezdeuskerien kontra⁶ zuten ganbiatzen,
Balios zitekela guti gogoratzen.

253 Hekiekin untziak aise aberastu,⁷
Aingura herdoilduak urre ganbiatu⁸:
Holako zerbeit zuen egin Españolak,
Kaustean Ameriken urrezko hegalak⁹.

¹ Zailu, bizkor, txairo. ² Bilkurak. ³ Zerbait zenak, hots, ezertakoak ez zuen nahi lohian egoterik. ⁴ Kaiku antzeko mototsak. ⁵ Haiek metatzean, pilatzean. ⁶ Huskerien trukean. ⁷ Haiekin aberastu ziren. ⁸ Zituzten. ⁹ Mendi mazelak.

- 257 Zelten kontrako gerlak, anaien galtzeak,
 Iberian hersitu lehen baratzeak¹;
 Pirenen bi aldeak itxiki² berenak,
 Aitek izatu lurren ez hogoi-garrenak³.
- 261 Eskaldunak han *kanta* lehen *Iberia*,
 Zeinak hartu segidan izen *Kantabria*⁴,
 Izan ondoan gaizki, kasik hagonian,
 Su eta odolezko gerla izurrian.
- 265 *Kantabria ez dela kanta Iberia*,
 Zenbeitek errateko naski gutizia,
 Ez dut nahi bortxatu nihor sinhesterat;
 Itxurak nau ekharri horren erraterat.
- 269 Izan zen Iberia bi zathi egina;
 Zeltiberia batek beiratu izena⁵;
 Menturaz bertze kantat⁶ deithu Kantabria,
 Denborak janez hitzen haro sobrania⁷.
- 273 Zaharren eran oro sinhesten badire,
 Iberian errege asko izan dire.
 Berosen arabera, huna pulikisko⁸:
 Ibero, Tubal, Brigo, Jubal, Orma, Beko.

¹ Gerla haiek anaiak galtzeko eta lehengo zelaia hertsitzeko baizik ez ziren izan. ² Gorde, atxeki; hemen nor-nork da, ikus aldiz 443. bertsoa.

³ Beretzat gordetako Pirineoak ez ziren lehen arbasoek izan zituzten lurren %20 ere. ⁴ *Kanta Iberia* du ematen poetak *Kantabria*-ren etimotzat.

⁵ Zati batek Zeltiberia izena gorde zuen. ⁶ Zati, aurkintza, bazter. ⁷ Hots, soinu, marmar. Denborak jan omen zituen hitzen gehiegizko hotsak, alferrik direnak. ⁸ Polikixto.

277 Gerio, Hispal, Hispañ, Hespero, Atala,
Sikano, Sicel, Luso, Herkul, Romo, Tesla,
Palatu, Eritreo, Habido, Gargari:
Iberiar zirela ez sobra ageri.

281 Izan badire nihoiz izen hoik guziak,
Etzituzken errege oro Iberiak¹;
Zabilanean zenbeit munduz pasaietan,
Eman zuketen zango² haren bazterretan.

Lehen Kanta.

AIREA: *Bi sei liberako.*

285 Jesu-Kristo oraino³ etzen ethorria;
Bi mila urthe lehen bazen Iberia,
Oraiko Eskaldunen lurreko zerua,
Hautsetan garbienez⁴ barna dohatua.

289 Etzen orduan Franses, Español, Turkorik,
Amesten ere etzen halako sortzerik:
Populu zaharrena Larrunen inguru;
Haren umeak ez du aphaltzeko buru⁵.

¹ Gehiegixko dira guziak Iberian errege izateko; agian batzuk hona baino lehen izanak ziren, munduan zehar hona bidean zebiltzanean. ² Oina ezarri. ³ Artean. ⁴ Hautsik garbienez. ⁵ Burua ezin dezake makur, ez du makurtuko.

- 293 Dugun beraz guziek maita¹ Iberia,
Erresuma Europan lehen ageria;
Deusek ez du bihotza hala kilikatzen,
Nola jaio tokiak², bada ezagutzen.
- 297 Erdaldunak orotan bere gisa begotz³;
Iduk bihotza garbi bethiko tokikotz⁴;
Beira ahantz⁵ lehia Larrun inguruko,
Nihork nihon ez duken lurraz gozatzeko.
- 301 Unhatu⁶ gabe kanta, kanta Iberia,
Erresuma zaharren iduri berria;
Egina zimenduak barna mendietan,
Oraiko haur sendoen ohea mendetan.
- 305 Mendiko janariak indarra handia;
Beiratzen hetan jendeak luzeki bizia⁷;
Heldek⁸ alhabiderik⁹ heietan¹⁰ ez dute;
Hiri handi usaina¹¹ hobe zaiote.
- 309 Mendea bizi¹² eta, bizia uzteko,
Ez da behar dainurik bulharren meneko¹³;
Iholdeko semetik¹⁴ sorthu Eskaldunak,
Iberian higatzen¹⁵ urtherik luzenak.

¹ Dugun maita: ikus 71. bertsoa. ² *Hala... nola* = adina; jaio tokiak adina deusek ez. ³ Begoz, egon bitez. ⁴ Betiko tokirako, tokiarekiko. ⁵ Begira, gero!; ez gero ahantz harako lehia!. ⁶ Nekatu, aspertu. ⁷ Bizirik diraute luzaz. ⁸ Izurriek, izurriteek. ⁹ Mantenurik, elikarik. ¹⁰ *Hieietan* dio liburuak. ¹¹ Hiri handiko usaina hobe zaie. ¹² Nork bere bizitza bizi. ¹³ Bularren mendeko dainurik. ¹⁴ Munduko uholdetik bizirik atera zen gizonetik. ¹⁵ Igarotzen, gastatzen, akitzen.

- 313 Iberiak izena hartu Kantabria,
Zelten harmei khentzean luze bitoria;
Izen horrekin ditu iragan mendeak,
Guduz gudu ikusiz handitzen semeak.
- 317 Arraina lehenago mendiz ikusiren
Ezen baitut nik Larrun nihoiz ahantziren¹;
Bertzeak dohazila urrun aitetarik;
Ez daukat² badutela odol herrikorik.
- 321 Azken hatsean ere, ama da maitatzen;
Hil arte zaio bethi ohore bihurtzen.
Argitua zen ungi³ d'Abbadie jauna
Pagatzen zuenean adio minena⁴.

¹ Poetak Larrun biziki maite du: Nik Larrun ahaztu baino lehen arrainak ikusiko dira mendian, dio. Ez zen beharrezko horko *nihoiz* hori, behar adina silaben kopurua osatzeko izan ezik. ² Ez dut uste. ³ Ikus 43. bertsoa.

⁴ Lore-jokoetako "adio minena", alegia, agur-kanta saminena, saritzen zuen; ondoren poetak "Adios, ene maitea"-ren doinuaz kantarazten diguna bezalakoa.

Bigarren Kanta

AIREA: *Adios, ene maitea...*

- 325 Arima ungi sorthuak herria bethi maite,
Aspaldi egia hori adirazi deraute¹;
Bainan guti nuen frogatu, oren hau ethor arte.
- 328 Hoita sei urthe dituzke ene sor seinaleak²,
Dohatu ninduen biziz³ Domindina Larreak,
Aita Mendik, nitaz bietan, zituela urtheak⁴.
- 331 Denbora gaixtorik ez dut egundaino ikusi;
Errexki ditut gaztean⁵ hedoi beltzak ihesi⁶;
Grina batek ez daut⁷ bihotza behinere nahasi.
- 334 Abian herritik urrun, aisia⁸ bilhatzeko,
Har bat zait asikiz⁹ hasten, eta ez baratuko¹⁰,
Zeren naizen bidean eman¹¹ bertzetan higitzeko¹².
- 337 Hedoeiek nola goibeltzen izarra galernetan,
Hala da nere hirria barna sarthu betbetan¹³;
O Zerua, lagun nazazu gurutzen oren huntan!

(Kanta honen bertsoak eta ahapaldiak ez dira orain artekoak bezalakoak: ahapaldi bakoitzak hiru bertso hoskide ditu eta neurri honetakoak dira: 8/7, 8/7, 9/7).

¹ Didate. ² Sortu zeneko agiriak 26 urte dituela omen dio. ³ Biziaz hornitu ninduen, bizia eman zidan. ⁴ Aitak "nitaz bietan" urte omen zituen; beraz 52. ⁵ Gaztetan. ⁶ Nor-nork gisa erabilia. ⁷ Ez dit. ⁸ Atse, lasaitasuna. ⁹ Ausikika, hozka. ¹⁰ Geldituko. ¹¹ Bidean jarri naiz; *eman* hemen iragangaitza. ¹² Beste herri batean ahitzeko: ikus 312. bertsoa. ¹³ Irria batbatean aurpegitik izkutatu.

- 340 Egunik ederrenetan herriaren uztea,
Maitatu lagun guziek adio erratea,
Bihotzean zarrazta handi ondikoz¹ egitea².
- 343 Larrungo mendi ederra ez haukat³ ikusirik;
Urrungo herrian jarritz, begiak hedaturik,
Ez kausturen hemengo lagun bethi ezaguturik⁴.
- 346 Mintzatu ere beharko etxean ez bezala;
Urtheak⁵ ikhasten hariz, haur iduri dudala⁶:
Nork erranen, denbora batez, atzetuko ninzela⁷?
- 349 Soineko berriak jauntziz, Igande egunetan,
Ez gare herritar denak kausturen Elizetan,
Handik landa, josta gurekin, pilota saltoetan⁸.
- 352 Bortz aldiz⁹ hemengo bestez¹⁰ urrun naiz orroituko,
Miletan hekin eskasak loa daut nahasiko¹¹;
Urrundik dut nik herriari aithorra egorriko!
- 355 Kraskatzen¹² dut urruntzean aita-amen bizia,
Neretzat xukatu dena¹³ hanbat urthez guzia:
Nongo etsaiek dautet¹⁴ eman gateko gutizia¹⁵?

¹ Penaz, zoritxarrez. ² Bertso honek aurreko bien predikatua dirudi.
³ Ia-ia "ez haut ikusia", egunoroko "ikusia daukat"-en molde bera. ⁴ Betiko
lagun ezaguturik, ezagunik, ez dut aurkituko. ⁵ Urteetan zehar. ⁶ Iduri dut
= dirudit. ⁷ Atzerriratuko. ⁸ Elizan ez gara guziok elkartuko; ez eta
kanpoan jostatuko. ⁹ Mila bider! ¹⁰ Festez. ¹¹ Festen gabeziak loa
nahastuko dit. ¹² Zartatzen, zartarazten, arrailatzen. ¹³ Gurasoen bizi
guzia nigatik akitu da. ¹⁴ Didate. ¹⁵ Joateko grina.

358 Gogor da hola uztea aita-ama zaharrak;
Bi mila lekhoetarat¹ eginen hek nigarrak;
Zein mingarri uztea aitak, baieta herritarrak!

361 Adios, ene maiteak, balinba² ez bethiko!
Zer lantza zaukan urreak gordea neretako!
Traidoreak, orena gabe, hiltzen nau zuendako³!

Hirugarren Kanta

AIREA: Beltzunzeren izena.

364 Erregen ingurutan,
Gorthe distiantetan,
Grinan⁴ da gizona.
Ez hola Eskalduna,
Herri alde dagona:
Bethi da lorian⁵,
Bizi arraizian⁶.

¹ Leguatarat. ² Baldinbere!, oxala! ³ Urre traidoreak garaiz lehen hiltzen nau zuentzat.

(Beste kanta honen bertsoak eta ahapaldiak ere desberdinak dira: zazpi bertso txiki ditu ahapaldiak, honela taxutuak: 7A / 7A / 6B / 7B / 7B / 6C / 6C).

⁴ Kezkan, arrenkuran. ⁵ Glorian. ⁶ Bozkarioan.

371

Bethi hezurak ditu
Aitekin nahastatu¹
Lehen mendetarik,
Urrundu gabetarik
Herriko bidetarik:
Ibero umea
Urrezko semea²!

378

Pirenen errainetan
Goldea pasaletan
Balitz abiatzen,
Ikus liteke³ sortzen,
Guti dena gerthatzen,
Mendetako haurra
Ibero zaharra!

385

Herriko hazitarik
Gorputzak orraturik⁴,
Eskaldun berritu,
Bethi bera gelditu,
Nihoiz ez nahastatu⁵:
Garbi Eskalduna,
Munduko lehena!

¹ Aiten hezurak eta bereak batera, nahasi, leku berean. ² Urrezko semetzat gauzka poetak. ³ Ikusiko litzateke. ⁴ Oraturik, gatzaturik, mamiturik. ⁵ Esanahia: herriko haziz gorputzak oratuz gero, eskalduna berritu bai, baina beti bera gelditu, ez aldatu, ez nahastu.

392

Itzalaren pareko,
Suntsi dire bethiko
Populu handiak,
Denborako nausiak,
Ez ezagun tokiak:
Bera Eskalduna
Bizi egon dena!

399

Zeltek egin gerletan,
Menderik gorenetan,
Ez nihoiz etsitu;
Sobra zenean hestu,
Menditarat ihestu¹:
Gal lezake² asko,
Balitz nahastuko.

406

Nihoiz badut ahanzten
Orhoitzapena aiten,
Herriko bidea,
Hazi nauen etxea,
Hauzoko axkidea,
Ene hatsa bedi
Zintzurrean geldi!³

¹ Euskaldunak "ez nihoiz etsitu" zuen; gehienez ere, arras hertsatua zegoenean, mendira ihes egin. ² Galduko luke: ikus 381. bertsoa. ³ Lau gauza horiek ahaztuz gero, liburuari titulupean ipini diodana gerta bekit, dio poetak:

"Ahanztean herria,
Ihar bekit mihia".

Bigarren Kapitulua: KANTABRIA.

413 Hainitz gerlek Europa, hiru mila urthez,
Gorritu izan dute odolezko gaiez¹.
Nork izenda populu han sarthu direnak,
Nahasdura itsusi iragan² direnak?

417 Nausia nausiari zohakon gainerat,
Zituen guziekin harmez hondatzerat;
Gizonezko pesiak³ denbora batean
Harria bezin lazkor hedoi erraiean⁴.

421 Jarri orduko batzuk, bertzeak altxatzen;
Egun handi zirenak bihar ez agertzen;
Erraien zolaraino lurra higitua;
Nola itsaso, jauziz, ibilki mundua⁵.

425 Bakezko lege bat zen agertu zerutik;
Erresuma berriek onhetsiz⁶ geroztik,
Arrazen jelosiak⁷ zituen flakatu,
Graziaren ihintzez nausiak eztitu.

¹ "Odolez" esateko itzulinguru poetikoa edo dirudi, -ikus 956. ere-, "liburuzko gaiak" (2266.) "liburuak" esatekoa dirudien bezala; ikus molde bera 419. ² Bilakatu, bihurtu. ³ Taldeak, tropelak. ⁴ Kazkabarra hodei altzoan bezain lazgarri ziren gizatalde haiek. ⁵ Mundua punpaka zebilen itsasoa bezala. ⁶ Onartuz. ⁷ Espak, zeloak.

- 429 Populu guzietan hazi eraginez¹,
 Aita bera zeruan zutela erranez,
 Elkharren estimua sarthu bihotzetan,
 Higuintza eman harma zuzen kontrakotan².
- 433 Etsaitan³ handienek besoak uztartu;
 Mihi ezin jasanak aphainduz agertu;
 Bat egin iguzkia⁴ eta mendebala,
 Egu-erdiko⁵ eta neguko⁶ odola.
- 437 Kantabria bakharrik, mundu nahasian,
 Mendez egotu dena bizi berezian,
 Gerlek ehortzi gabe, harroka bezala,
 Lehertzeko egunak eskas etzaizkola⁷.
- 441 Beiratu ditu bethi ethor seinaleak⁸;
 Deusen ganbio gabe iragan mendeak;
 Inguruko arrotzak bere alde utziz,
 Aitek erakutsia nihoiz ez ahantziz.
- 445 Herriari hainbertze nork itxiki dio⁹?
 Nihon ez da ikusi hanbat amodio;
 Ondoren ondo¹⁰ dute ume Eskaldunek
 Bilhatu bizitzea, nola aita ganek¹¹.

¹ Ereinez. ² Nazka ipini zuzentasunaren kontrako armetan.
³ Etsaietan, etsaietarik. ⁴ Sortaldea. ⁵ Hegoaldeko. ⁶ Iparraldeko.
⁷ Falta ez zaizkion arren. ⁸ Ikus *sor seinaleak*, 328. bertsoan; bere
 etorkiaren agiriak edo, esan nahi bide du. ⁹ Hari eutsi, hari lotu; hemen
itxiki nor-nori-nork da; ikus aldiz 259. bertsoa. ¹⁰ Orpoz-orpo (ikus 80.
 bertsoa). ¹¹ Guraso joanek bezala.

- 449 Hekien iraupena etxen, eskoletan
 Gauza miragarria mende arinetan;
 Aspaldi ez direla gehiago nausi¹,
 Gutu dute oraino odolik nahasi.
- 453 Franes eta Español dutela inguru,
 Eskaldunak jokatzan bethi bere buru²;
 Mendiez bi aldetan erditik eginak,
 Elkharentzat beiratzan esteka minenak³.
- 457 Populu bethi zahar eta bethi berri,
 Nork ez du maitaturen bethi Eskal-herri?
 Higateko liteke⁴ Larrungo mendirat,
 Paregabeko herri horren ikusterat.
- 461 Ezin jasana niri⁵ kausitzea jende,
 Biarritzat bildua mainhoen axkide,
 Paris edo Londresat handik itzultzeko,
 Izan gabe gustua Larrun ikusteko⁶.
- 465 Lau mila urthetako populu berbera,
 Uste dut den⁷ ikuspen prezatu beharra;
 Ikus diteke dena begi kolpe batez,
 Aiphatu mendi horrek seinalatu bixtez.

¹ Aspaldi du ez direla nausi, halere odola gutxi nahasi dute. ² Bere gisa, bere eskuko bailira. ³ Loturarik estuenak. ⁴ Igo beharko litzateke, edo beharko luke mundu guziak. ⁵ Egiten, gertatzen zait. ⁶ Nola daiteke, dio poetak, Miarritza bainuak hartzera etorri, eta gero Larrun ikusi gabe atzera Parisa edo Londres a itzultzen den jendea izatea? ⁷ Uste dut dela.

- 469 Napoleon lehenak piramidetarik
 Etzuken izan horren lekuko parerik:
 Ez daude ehortziak biziei begira,
 Hor biziek ikusten hil guzien lurra¹.
- 473 Franzia, España, itsasoa ere,
 Hedatuak inguru gauza eder dire;
 Bainan Ibero seme, Kantabre zaharra,
 Eskal-herrian bethi, zer gauza ederra!
- 477 Agertu baino lehen menden gutizia²,
 Salbatzaile Dibino, behartu³ grazia,
 Sarthu zen Kantabrian, ganbiar⁴ bezala,
 Feniziar laguna⁵, untziz zabilala.
- 481 Kosta aldea behin⁶ zuen begiratu;
 Hainitz aria guti barnago⁷ izatu;
 Egu-erdiko alde bere izatean,
 Etzen gaizki athera⁸ denbora luzean.
- 485 Mintzo naizen denbora ez da hurbilgoa,
 Jesusetik⁹ bortz ehun urthe goragoa;
 Ordutsuan hasi zen Fenizia galtzen;
 Geroztik haren haurra guti da agertzen.

¹ Napoleonek esan baitzuen "Piramideotarik berrogei mendek egiten dizuete so", poetak poliki dio: Larrunen ez daude ehortziak biziei begira, biziek dute ikusten hil guzien lurra. ² Kristo "desideratus cunctis gentibus" (Ageo II,7) dela esan zuen profetak. ³ Beharrezko. ⁴ Ganbiogile esan nahi ote du, "cambista"? Halakoak ziren feniziarrek. ⁵ "Feniciar guna" dio liburuak; bistan da silaba bat eskas duela eta *laguna* behar duela izan. ⁶ Lehenik, hasieran. ⁷ "Hainitz guti": ikus 1788. ⁸ *Athora* dio liburuak. ⁹ Hala dio, ez *Jesusengandik*.

(ERROMATARREN JAISTEA)

- 489 Bi mende eta erdi bederen ondotik,
 Heki segi¹, soldadu jautsi Erromatik,
 Hasteko gerla handi, ezin ahantziak,
 Ehortzi dituztenak harmada biziak.
- 493 Erromak Kartagori handik abiatu²
 Gerla Afrikan noizbait zena akhabatu,
 Bi hiriek zutela mundua luzeki
 Zein nausitu behar zen pirpiran³ iduki.
- 497 Batek behin iduri⁴ galtzerat zohala;
 Laster⁵ berritz ikusten hats handi⁶ zuela;
 Noiz ere baitzen⁷ kasik hagonian sartzen,
 Orduan nihoiz baino zailago agertzen.
- 501 Ezin hilezko herra⁸ higuinzaren bahi:
 Bi hiri jeloskorren harmadak non nahi
 Ibili⁹ itsasotan, nola oihanetan,
 Elkharri sorraraziz etsai guzietan.

¹ Haiei segika jatsi ziren Erromako soldadoak. ² Zion: nor-nori-nork da hemen *abiatu*: gero Afrikan bukatutako gerla handik *abiatu* zion, hasi zion; bienbitartean pirpiran eduki zuten mundua, nor nagusituko. ³ Pilpilean.
⁴ Zuen, edo zirudien. ⁵ Behin... laster...: lehen... gero... ⁶ Arnas handia.
⁷ *Noiz ere bait*:- gure denborazko *-ean*. ⁸ Gorroto, gaitzerizte, ezinikusi. Esanahia: ezin hilezko aiherkundera zen elkharri zioten higuinaren bahi edo berme. ⁹ Ibili ziren.

- 505 Jadanik bera aski¹ gerlako suharra,
 Bi aldetarik² zuten Kantiberiarra
 Harmetarat berotzen, eginez ohointzak,
 Edo aberasteko milaka egintzak.
- 509 Guziek ezagutzen hanbat aitzindari,
 Ohore emaileak orduan gerlari:
 Meso, Asdrubal eta Anibalen aita,
 Eszipion aiphatua, osabak gal eta³.
- 513 Azken horrek Erroma ez guti altxatu;
 Bertzek ere Kartago luze sustengatu;
 Denek bizia higan⁴ herratu ariman⁵,
 Eszipionek Anibal ehorts arte Zaman⁶
- 517 Hainitz populu heki hurbil⁷ bizi zenik,
 Aiphatzea balio hemen ez duenik;
 Batzuen edo bertzen alde behar jarri,
 Orai zena gordetzen, ehortzia sarri⁸.
- 521 Españian soldadu sortzen Afrikatik;
 Ez gutiago heldu Erroma aldetik;
 Egun guziz odola itsasoz ixurtzen;
 Elkharri bi etsaiek deusik ez barkhatzen.

¹ Irakur ezazu: aski zen arren. ² Bi bidez zirikatzen zuten: batetik lapurretak eginez, bestetik eskaintzak. ³ Osaba-ilobak ziren Eszipion; hark gerla galdu eta ilobak irabazi: hortik da aipatua. ⁴ Bizia eman, pasa, eraman. ⁵ Ihesi dabilen penazko ariman. *Herrate* dio testuak, baina ez ote du behar *herratu*? Ikus Lhande, **herra III* sarreraren pean, 435. or. (*herra*)*tu*: *Arima herratu*. ⁶ "Zama da Afrikako hiri bat" (e.o.). ⁷ Haien ondoan. ⁸ Laster, aurki; orain salbu zena, laster hila.

525 Lehoin errabiatu bi hoiien erdian,
Eskaldun aita bizi bere Kantabrian;
Hartu zituen harmak, bainan ez herritan;
Bere etxei zioten kontu mugarritan¹.

529 Siliok² erakusten gizon Eskalduna,
Lehoinetzko harmaden³ buruan emana⁴;
Hain odol gori nihork ageri⁵ zainetan;
Hirrisku ez ikusten nihoren harmetan.

533 Gorphutz guzia indar, gerlako egina,
Herioak izitzen nihoiz etzuen;
Nondik nahi etsaiak zioen ematen⁶,
haren gaiak⁷ izituz etzen hil egoten⁸.

537 Afrikanoa zuen hastetik⁹ maitatu;
Hirrisku handienen buruan segitu;
Bitoria guti zen, non haren besoak
Ez baitzituen biltzen berthuten khoroak.

¹ *-ri kontu izan*: zaindu, gorde, begiratu. Ez zituen herrietan hartu armak, mugarrietan baizik eta etxeak zaintzeko bakarrik. ² "Silio bizi zen hiru hogoita sei urthe Jesus baino lehen" (e.o.). ³ Aurrerago "soldadu hartzez" eta "soldadu lehoinetz" mintzatuko zaigu. ⁴ Ipinia, kokatua. ⁵ Nihork *ez* ageri, alegia: ikus 42. bertsoa. ⁶ Gure mehatxuzko "emango diat!" perpausean bezala, *eman* osagarri zuzen (*zartada* edo) isilduarekin. ⁷ Gaitasunak, trebetasunak. ⁸ Hila egoten. ⁹ Hasieratik.

- 541 Negu, bero, gosea, azienda tzarrak,
Ezin zeba¹ zuzketen² haren oin zainharrak³;
Kizkalia iguzkiz edo hormatua,
Nihork⁴ ikusi hura etsian sarthua⁵.
- 545 Guduan hasiz geroz etziteken geldì;
Hala odol ixuri gerlatetan lodi⁶;
Harmetan jarritz geroz, han bere gustua,
Bertzela ezin biziz lehertzen⁷ burua.
- 549 Ez dire hoin⁸ beroak, gure egunetan,
Gizon gazte haziak ithurri beretan;
Gehiago bizia orai da prezatzen,
Gerlate itsusia zuzenki⁹ higuintzen.
- 553 Erromanoen gerlak afrikanoekin
Ehun urthe bederen iraun indarrekin;
Eskaldun inguruan, espagnol lurrean,
Mundua heki beira bizi beldurrean.
- 557 Erromak, nausitzean, Kartago hondatu;
Eskalduna hargatik¹⁰ lehengo gelditu,
Nahiz bethi etsaia zitzaion ethorri,
Haren odol goriaz iduri egarri¹¹.

¹ Hezi, mendera, azpira; "zebatu" balio, hobe. ² Zituzketen.
³ Zaindunak, gihardunak. ⁴ Nihork *ez* ikusi. ⁵ Etsia, etsita. ⁶ Odola lodiro
ixurtzen zuen. ⁷ Zitzaion. ⁸ Hain. ⁹ Zuzen onez, arrazoiz. ¹⁰ Haatik,
halere. ¹¹ Egarri zela iduri zuen.

- 561 Kantabrian harmada Senproniok galdu;
 Pison eta Fulbiok herioa bildu;
 Traidorekerietan Galbak balentria,
 Bainan ez Biriatur utzi bitoria.
- 565 Lehenbizian artzain, gero aitzindari,
 Lau urthez eman buru¹ Erromanoeri;
 Bekhoz bekho² heiekin bakeaz mintzatu;
 Ezpata utzi gabe bahiak galdetu.
- 569 Bakea Koepionek gero nahastean,
 Biriatur berritan jarri gerlatean;
 Ez balitz urre gostuz³ laster hilarazi,
 Erromanoa zuken ungi dantzarazi.
- 573 Metello, Nepos, Loena, ahalkez ihartu⁴,
 Manzinok harritua⁵ besoak uztartu,
 Ezin ganez burutan⁶ menditar haurrekin,
 Eszipion⁷ ethor arte, lotzeko heiekin⁸.
- 577 Eskaldunen buruan Sertorio eman⁹,
 Ethortzean nahasiz paperak Erroman¹⁰;
 Orduko balentriak izan aiphatuak;
 Bortz¹¹ Erromano egon beldurrez hestuak.

¹ Kontra jarri, jazarri, aihertu. ² Aurrez aurre. ³ Diru prezioz.
⁴ Lotsaz ihartu ziren. ⁵ *Harrituak* esperoko genukeen; ikus 37. bertsoa.
⁶ *Burutan joan*: burutu; "burutan ilki" (Leiz.), "burutan atera" (Ax.). ⁷ *Scipion*
 hiru silabakoa da ezinbestean. ⁸ *Heiekin* genitiboa da eta guk "haiek, edo
 haien, lotzeko" diogu hori. ⁹ Jarri. ¹⁰ Erroman istilu larriak sorraraziz;
 horregatik agian "bortz Erromano egon beldurrez" (580.). ¹¹ Asko, hamaika!

- 581 Urrea baliatu¹ suspitxa sortzeko,
Aitzindari handia biziz gabetzeko²;
Etzaukaten etsaiek gozo ikusirik,
Haren kontra harmetan gaina bilhatu³.
- 585 Erromanoek Ponpe handia zaukaten;
Kantabrian zenean ez hainitz egiten;
Unhatua ibili, lehertu luzeki,
Etsaien izitzeko egin gabe aski.
- 589 Ethorri zen denbora zeinetan Erroma
Jarri baitzen iduri⁴ munduko arima;
Bere legei guziak zituen plegatu;
Nihongo erregerik nausi ezagutu⁵.
- 593 Iguzki ilkhitzetik iguzki sartzera,
Neguko hormetarik hegoko berorat,
Bere soldadu hartzez⁶ hedatu beldurra,
Ixil aski ezarri gehien bulharra⁷.
- 597 Miliunka soldadu zutenek kondatzen,
Hekin hazteko nekhe aspaldion hartzen⁸;
Nahiago bakea pagatu dirutan,
Ezen ez gehiago izartu⁹ gerletan.

¹ Erabili. ² -az gabetu: -a kendu. ³ Haren kontra gainartzea, ez zuten gozo ikustea! "Ikusirik haukat": ikus 343. ⁴ Bezala. ⁵ Inor ez ezagutu nagusi. ⁶ Lehen (530. bertsoa) "lehoinezko armadak", orain "soldadu hartzak"; ikus gero "gizon hartzak": 983. bertso. ⁷ "Gehienen bularra" esan nahi bide du. ⁸ Haiek berretzeko, gehitzeko nekea hartu behar. ⁹ Neurtu, borrokatu: (ikus 229. bertsoan); ala *izatu* ote da? (ikus, esate baterako, 1117. bertsoan).

- 601 Soldadu Erromano gerlarat emana,
Sei, zazpi ehun urthez, hartarat egina,
Ikusi zen non nahi ixurtzen odola;
Hark gorritu gabea lur gutik¹ axala.
- 605 Handienean² jarri Augusten denboran;
Urrundik ohoratzen erregek ikharan;
Ez iduri³ bazela nihoren zainetan
Odol ixur nahirik⁴ haren gudueta.
- 609 Kantabria altxatu, ez nahi nausirik;
Munduaren ikharan ilkhi etxetarik;
Traba guziak hautsi, zorroztu ezpatak
Ehorzteko uztarri etzuena aitak⁵.
- 613 Hasi zen gerla eta, ez gerla xumea;
Bethikoa agertu eskaldun semea;
Bortz urthe iraun zuen odol ixurtzeak,
Herritarrez bertzentzat khirats arantzeak⁶.
- 617 Auguste bera eman⁷ harmaden buruan,
Nahiz manatzaile on zuen inguruan;
Gasturik handienak egin ilkhitzeko,
Kantabria baitzaukan etsai handitako⁸.

¹ Dute axala. ² Gorenean. ³ Ez zirudien. ⁴ Ixuri nahi zuen odolik, ixurtzeko prest zegoen odolik; *ixurnahia*, adjetiboa; ikus *goibelnahia* (670.), *etorri nahiak* (2027). ⁵ Arbasoek izan ez zuten uztarririk ez nahi. ⁶ Herritar ez zirenentzat zailtasun kiratsak. ⁷ Jarri zen. ⁸ Handitzat.

- 621 Jakina¹ han etzela nihor izan nausi,
 Etzela hango haurra uztartzen ikusi²
 Eder behar zitzaion lehen izatea,
 Egiten Erromari hetazko gorthea³.
- 625 Etzen ez, segura da, ilkhi Erromatik,
 Ibiltzeko populu txar baten ondotik⁴;
 Halako gizon batek bilhatu trionfa,
 Etziteken nihongo mihiaren trufa⁵.
- 629 Hiru harmada ziren sarthu Kantabrian;
 Guziak arras fida gidari nausian;
 Agripa itsasotik, bi bertze lurretik,
 Bitoria zaukaten lehen egunetik.
- 633 Bortz urtheren buruan Augusten harmadak
 Etzituen aditzen uste alboatik⁶;
 Etzuen bortxa ahal, Mendurin jarria,
 Hanbat harrabotsekin bilhatu etsaia⁷.

¹ Jakina da ala Auguste zen jakina, jakitun, alegia? ² Euskalduna inork uztartu? Ez horixe! ³ Lausengua, losintxa. *Gortea egin*: gorteatu, flañukatu. Esanahia: Ze eder harentzat bera lehena izatea, euskaldunez osaturiko "gortea" Erromari egiten! ⁴ Herri kaxkar bat azpiratzeko ez zen irten Augusto Erromatik. ⁵ Hark bilatu garaitea ezin izan ezein mihiren burla. ⁶ Uste zituen ongi etorritzko lekaioak, uju-irrintziak. ⁷ Ezin zuen menderatu bilatu etsaia.

637 Augusteren izena gorphutz batek galdu,
Herstura zenbeitetan ez baitzen ixildu¹;
Menduri inguruan enperadoreak
Uzter² bere hezurak, errotuz³ jendeak.

641 Hartu zuen bidea bere arrabian,
Guziak erretzeko inguru handian;
Nihor izan grazia galdetu zuenik⁴;
Ezin bertze igurik⁵ Eskaldunaganik.

645 Erori zena bizi⁶ etsaien eskurat
Kantatuz Iberia higan gurutzerat:
Gurutzean herio, bertzen ahalkea,
Kantabriako haurren lehen ohorea.

649 Zerbeit asmu⁷ iduri⁸ jadanik zutela,
Hartan zerbeit trionfa gerthaturen zela;
Hartaz zituzten harmak bethi seinalatzen⁹;
Egia horren bahi¹⁰ Tertulien deitzen.

¹ Bahitu erromatar bat, estira eman ziotelarik, Augusteren kaltetan mintzatu zen: Augustek hezurak maxkal, jendeak sendo. ² Beraxka, maxkal.
³ Gotortuz, sendortuz, bortiztuz. ⁴ Barkamendua ez inork eskatu. ⁵ Itxedon, espero izan. Ezin espero besterik! ⁶ Bizirik. ⁷ Usma, susmo.
⁸ Iduri du, dirudi. Irakur honela: iduri du zerbeit asmu zutela iadanik.
⁹ Gurutzean garaiteren bat –Kristorena– gertatuko zelako susmoa bazutela esan behar; zerbaitegatik eraman ohi zuten seinalea armetan. ¹⁰ Berme, lekuko.

- 653 Higan zen Erromarat enperadorea,
 odolez gorritua bere azotea;
 Etzuen nahikatu¹ trionfa sartzean²,
 Sobra min baitzakharken bere bihotzean.
- 657 Etzen ohore handi populu xahutze,
 Altxatzea menditan milaka gurutze;
 Etzuen utzi bizi, lege jasateko,
 Ahur³ bat jende baizik, ona hazitako⁴.
- 661 Mundu guzia bere zuen erresuma,
 Bethiko gerlatetan hazkartu Erroma,
 Behar Eskaldunari buru emateko⁵;
 Hura zuen aurkhitu azken pokaduko⁶.
- 665 Geroztik deskansuan bakea kantatu;
 Gerla luzen⁷ tenploa lorian zerratu⁸:
 harmetako indarrak galdu Kantabriak,
 Zerutik agertzean Jesusen graziak!
- 669 Lehoinduren da⁹ berritz, sarri ikustean
 Moro goibel nahia¹⁰ haren sinhestean;
 Nihork huzkur ikusi behar orduetan¹¹;
 Bethi bera agertu tenore¹² handitan.

¹ Nahi izan. ² Erroman ez zen harro sartu, ez zuen gainerako enperadoreen triunfozko sartzea nahi izan. ³ Eskukada bat. ⁴ Erromako legea jasango zuen jenderik ez zuen utzi bizirik, eskukada bat baizik, "ona hazitako". ⁵ Halako kontrarioa behar euskaldunei jazartzeko!. ⁶ Moka-durako, ahamenerako. ⁷ Luzeen. ⁸ Hala zen Erroman ohitura bake garaian. ⁹ Lehoi egingo omen da berriz: ikus 530. bertsoa. ¹⁰ Moroak euskalduna nahi du penatu, laidotu; ikus 30. bertsoa. Eta *goibelnahia* dela eta, ikus 608. bertsoa. ¹¹ Esturetan, larrialdietan. ¹² Mementu, garai, aldi.

- 673 Asko balentria du egin lehenago,
 Orhoitzapen beharrak guziez gorago:
 Geroaz ez orhoitu lehen Eskalduna¹,
 Berthute ederrenez dohatua zena!
- 677 Haren etsaiek dute ez behin aithortu,
 Pare gabeko zela mendetan agertu;
 hura hekin begitan gerlari lehoina²,
 Nihoren uztarririk jasan etzuen.

(ESZIPION ETA LARA)

- 681 Eszipion³ eta Lara ikusteko ziren,
 Noiz ere elkharganat hurbildu baitziren⁴
 Gudu handi batean, harmak eskuetan,
 Agurrik saminenak bere mihietan.
- 685 Lehena, ezin ukha, zen Erromanoa;
 Seinaletzat zakharken hekin arranoa.
 Ethorkia bertzeak zuen Kantabrian;
 Haren omena handi gerlako gaudian⁵.
- 689 Lehen, lehen bihotza⁶, sua ez neurtuz⁷;
 Gorphutzeko indarra jauntzia zain hautuz⁸;
 Ezagutua denez mende guzietan;
 Izen kasik bakharra bizia mendetan⁹.

¹ Esanahia: oroitzapen guziez goragoak behar lituzkete haren sendagailek, baina lehengo euskalduna geroaz ez behinere arduratu! ² Ikus goraxeago (669.) eta lehen "soldadu hartzak" (595.). ³ Ikus 576. bertsoa. ⁴ Hurbildu zirenoro, alegia. ⁵ Guduan, borrokan: ikus 1734. bertsoa. ⁶ Bihotza ezer baino lehen, neurtu gabe sua –erretzeko arriskua–; Larak, noski. ⁷ Azken hitz honek hiru silaba ditu. ⁸ Bereziz, aukerakoz. ⁹ Mendeetan bizi izan den izen bakarra ia.

- 693 Izan diteken bezin¹ gizon zaluena²;
 Burua zuen gora, nola Herkulena;
 Burdina kraska³ zuken besoko indarrez;
 Asko etsaiek⁴ zuten jakin oren tzarrez⁵.
- 697 Harmarik gabe ere ikustea Lara
 Kontra ziren gizonen ez guti lazdua⁶;
 Ilkhitzen gudutarat kopeta ageri⁷,
 Orho⁸ handi batekin ozpina⁹ iduri.
- 701 Burrunban zarabilkan¹⁰ maizenik haizkora;
 Geroztik ingurutan jabetzen ikhara;
 Aldean bazitzaion lagunik erortzen,
 Lerro huts guzietan bakharrrik agertzen.
- 705 Balio berak ehun¹¹, hura den tokian
 Etsaia harritua, hortzak errabian;
 Herioak iduri botherez galdua;
 Bere bazka baituke gizon izitua¹².
- 709 Ez du nihoren eskas seinale aldean¹³,
 Erori bada ere norbeit odolean;
 Beso luzeak lagun¹⁴ hutsen bethetzeko;
 Kolpeak ez trabekin buru lehertzeko¹⁵.

¹ *Bezin* eta *-ena* nekez dira ezkontzen. ² Argiena, biziena, malguena.
³ Berez *kraskatu* hobeto, 572. bertsioan bezala. ⁴ *Ala etsaik?*. ⁵ Ordu txarrean! ("ordú gaistoán", Larramendi). ⁶ Ez zen lastasun txikia!
⁷ Besteen gaindik; handiagoa zelako, noski. ⁸ Orro, makakorro.
⁹ Tximista, oinaztura. ¹⁰ Hotsandiz zerabilen. ¹¹ Ehunek adina balio zuen.
¹² Herioak indarra galdu bide du, gizon izitua baitu bazka. ¹³ Irakur ezazu: ez du inoren eskas-seinalerik bere aldean. ¹⁴ Lagun ditu. ¹⁵ Eta kolpeak burua leher ez diezaion trabekin.

- 713 Aitzin guzia zauri, kopetan odola,
Hortakotz gehiago urgulutan dela¹,
Bere harma seguraz bortz² ditu ehorzten;
Hats hartzeko grazia nihori egiten³.
- 717 Ezker ala eskuin den, hari dohakona⁴,
Izanik ere doblez besotako zaina,
Arrunpeka⁵ ibiliz haizkora airetan
Hurbiltzen diren oro ematen⁶ fuinetan⁷.
- 721 Gibeletik zenean nihor gordez⁸ heldu,
Asmuak⁹ zuen luze halere lagundu;
Jakiten¹⁰ nola harat iharrus besoa,
Ehortzeko¹¹ trebesaz¹² traidore joko.
- 725 Huna oren handia¹³; biribil sabelak,
Ostez gainerat joan, othoiztuz konsulak,
Soldadu harmatuak, alde orotarik,
Eszipionek jotzeko zenbeit artetarik¹⁴.
- 729 Indar guzia zion eman kolpeari,
Adios erran zuen¹⁵ Larak biziari;
Bainan orduan ere, hedatu haizkora;
Haltzairua¹⁶ lerratu ahoa behera.

¹ Horregatik harroago dago. ² Hamaika! ³ Ez egiten, alegia.
⁴ Dihoakiona. ⁵ Biraka, zirurika. ⁶ Jotzen. ⁷ Muinetan, munetan.
⁸ Epaizka, izkutuan. ⁹ Susmoak, senak. ¹⁰ Zuen, bazekien. ¹¹ Batzuetan
"eratxi, hondatu, lurreratu" da (ez "lurperatu"). ¹² Trabeska, zeharka.
¹³ Lara hil zuteneko ordu handia. ¹⁴ Soldadu armatuak –sabel biribilak–
samaldan joan zitzaizkion alde guzietarik gainera, kontsulak hala eskaturik,
Eszipionek jo zezan tarteren batetik. ¹⁵ Esango zukeen, esan zezakeen; ikus
542. ¹⁶ Aizkora, ezpata.

- 733 Oihu lazgarri batez bazterrak betherik,
 Oroz gora¹ burua higi zuelarik,
 Arrapotan² ahora, zain denak ageri,
 Jazarri nahi dio bere etsaiari.
- 737 Botatzen dio kolpe pisu eta latza;
 Harrabotsak airean haize ona datza³;
 Erromanoak kobrez burua beharrik⁴;
 Bertzenaz etzukeien⁵ luze bizitzerik.
- 741 Oren etsaia⁶! Larak, noizeta ere baitu⁷
 altxa duen besoa, nahi behititu⁸,
 Eszipionen ezpatak dio eramaten,
 Bere haizkorarekin hil hotza⁹ erauzten¹⁰.
- 745 Harmada gerizea¹¹ bakharrik iduri,
 Ordutik lagun oro eman ihesari.
 Mendeak iraganen; Lara eskalduna
 Izanen bethi ere aiphaturen dena.

¹ Guzien gaindik. ² Lerdetan, bitsetan, adurretan. ³ *Datza* zer da? Ez *etzan*-en adizkia, noski, ergatiboa bistan baitu gureak. *Eratzan*-ena? eta *daratza*-ren ordezt ote dago? ala *erauntzi*-rena? eta *darauntza*-ren ordezt?. Ikus 2883.: "Getharia, Bidarten, aire onak datza". ⁴ Zorionez; eskerrak burua kobrez zeukan! ⁵ Hamar bertso gorago *zuen*. ⁶ Lehen (725. bertsoa) *oren handia*, orain *oren etsaia*!. ⁷ Lehen (682. bertsoa) *noiz ere bait*-, orain *noiz eta ere bait*-, hemen *eta* gehitu dio, "metri causa" segurki, silaba bat gehiago behar zuelako. Baina *eta*-k bi izaki; hori dela medio, hau da lehen bertsoa –eta liburu osoan bakarra?–, non elisioa egin behar izan baitu: *noiz et'ere*. ⁸ Irakur ezazu: nahi baitu behititu, beheititu. ⁹ Gorpua. ¹⁰ Lurreratzen, eraisten. ¹¹ Lehengoarekin konparatuz honek "armada gerizea" dirudi, haren errainua.

Kanta

AIREA: *Bi sei liberako...*

- 749 Kantabriako semek herrian itxiki¹;
Atzetaryat gateaz miletan urriki²;
Ez bedi beraz nihor urrunegi heda,
Jaio lekhua baino hoberik guti da³.
- 753 Gogo deusek ez du urrun arinduren,
Aita-amak ez dire nihoiz ikusiren,
Axxiden berri guti luzean aituren,
Hiltzen badire ankas⁴, ezkilak ez joren.
- 757 Uda alderat lurra liliz estaltzean,
Goiz arratsen freskura aldizka sortzean,
Herria ez ikusiz bere baratzean⁵,
Eskas baten asiki⁶ bethi bihotzean.
- 761 Urrungo erresuman herriz orhoitzea
Denboraren luzean arima zaurtzea⁷,
Eta ezin ezezta haren arantzea,
Gizon bihotz dutenen bethi gurutzea.

¹ Egon, gelditu. ² Atzerrira joateaz damutu dira. ³ Ez da aise aditzen nolako "lapsus" egin duen hemen: lehen ahapaldikoenek izan ezik, besteetakoen lau bertsoek puntu bera dute. ⁴ Baldin. ⁵ Egonean, bakean, lasaitasunean. ⁶ Zerbaiten ezaren horzkada. ⁷ Zauritzea.

765 Lokharri minak ditu gure sor-lekhuak,
Nor nahi arrailatzen¹ hark egin oiuhuak;
Edozein oihanetan ditezen² sorthuak,
Gizonek maiteago herri inguruak.

769 Aita beharren premu, zenbat laborari
Bizi direnak josiz hekin etxolari³;
Jainkoak eman baitu beharren etxeri⁴
Hainbertze arrazia⁵ nola tronueri!

773 Poetek erran dute, bethi bizitzeko
Ulizek zuelarik agintza zeruko,
Hauta eman⁶ zuela bere Ithakeko,
Izan gabe segura nihoiz ikusteko!⁷

777 Herriarentzat dire biziak ematen,
Gerletako nekheak gogotik jasaten,
Errege axkideak sekulakotz uzten,
Aitzindariak urrun gorhetik egoten.

781 Zenbat gizon herritan gora aipatuak,
Jainko batzuen pare bethi maitatuak,
Zaindu dituztelakotz bere sor-lekhuak,
Dixiadura⁸ handiz etsaiek hestuak⁹!

¹ Urratzen, printzatzen, zartatzen. ² Direla ere. ³ Ene!, zenbat nekazari (diren) aita behartsuen oinardeko, haien etxolari josiz bizi direnak! ⁴ Behartsuen etxeei. ⁵ Alaitasun, distira. ⁶ Hautaketa egin. ⁷ Elkarri kontrajarriak daude batetik, "beti bizitzeko agintza" eta "inoiz ikusteko segura"; eta bestetik, "zeru(ra)ko" eta "bere Itake(ra)ko". ⁸ Mehatxu, zemai. ⁹ Hemen iragankorra bide da: etsaiek ertsatuak, aizkatuak.

- 785 Erromak ez ahanzten izanik¹ Dezio,
 Fabien arrazari besta egin dio;
 Herriko ohorea deusek ez balio,
 Esker gabek diote bethikotz adio.
- 789 Herri preziatua, aita-amen lurra²,
 Mendiek ez askiren³ harroken bulharra
 Kondenatzeko bethi hazi duian⁴ haurra,
 Uzten badu bethikotz hitan den tresora⁵.
- 793 Sorlekhuko oihana lehoinak ez uzten,
 Bere gerlen ondoan han loa egiten,
 Mendez mende nihori khoroa ematen⁶,
 Mehe ala aisian errege egoten⁷.
- 797 Pirenen bi aldetan Eskalduna sorthu,
 Berrogoi mende huntan handik ez higitu,
 Aitek utzi larreak bethi zaindu ditu,
 Mendiak bezin sendo deusek ez airatu.⁸
- 801 Ez da ez oraino hil Eskaldun odola,
 Badaki mendietan handi izan dela,
 Oinen peko alkhia aitekin duela,
 Haren haurren artean bastartik ez dela,

¹ Izan zela; beraz konpletiboaren parekoa. ² Bertso hau bi deiki dira eta poeta hika ari zaio bere herriari. ³ Ez diate askiren, aski etsiren. ⁴ Hik hazi duan. ⁵ Mendiek gutxi iritziko omen diote arkaitzen bularrari, herriak hazi duen haurra beti gaitzesteko, baldin uzten badu argan dagoen altxorra!
⁶ Ez ematen, alegia. ⁷ Lehoina goserik nahiz aserik, eskasean nahiz ugarian, beti bere sorlekuan errege. ⁸ Hegaldatu, hegaldarazi.

- 805 Behar handi zenbeitez urrunerat gana¹,
Han bazaio ethortzen hiltzeko orena,
Herria du gogorat saltatzen zaiona,
Han ezin ehortziaz minik handiena.
- 809 Ez da odolik behar bihotz batzuetan,
Herria kausten dute toki guzietan,
Aita-amak ahanzten edozein sasitan,
Axxideak egiten berdin gaskoinetan.
- 813 Dugun bethi ohora Eskaldun herria,
Dugun bethi aitentzat izan itxikia²;
Ez da baliosago Parisko hiria,
Hemen ehortzi zaiku arbaso guzia.

¹ Joan dena. ² Atxikidura, lotura.

Hirugarren Kapitulua:

ESKAL HERRIA.

- 817 Nihoiz lan hurbil gabe izan¹ Eskalduna;
Hortik ethor ziteken dakharken izena;
Haren *esku lan duna* agertu laneko
Hainbertze baliosa nola gudutako².
- 821 Baina Eskal-Herria izan zen deithua
Moroez izatean luze trabatua;´
Orduan behar hurbil *eskuda* aldean³,
Gerla on egiteko etsaia jaustean.
- 825 Uzten zuen haintzurra eskuda hartzeko;
Aldean harma bethi behar bizitzeko;
Eskuda alde duna edo Eskualduna⁴,
hola nik endelgatzen⁵ arbaso izena.
- 829 *Esku alde duena*, nahi ordutako,
Behar bada izanen hainitzen gustuko⁶:
Iberi, Kantabria, eskualdun herria,
Izen hoitan nik daukat badela aria⁷.

¹ Ez izan, alegia. ² *Eskaldun* hitzaren etimoa hau izan omen daiteke: *eskuan lana duena*, inoiz ez omen delako izan hurbileko lanik gabe eta haren eskua lanerako bezain baliosoa agertu omen delako gudurako. ³ Eskal-Herria: moroek luzaz hertsatu zutenean hartu omen izen hau, orduan *eskuda* beti aldamenean eduki behar zuelako, eta hortik sortu *esku(d)a alde dunak*, eskualdunak alegia. ⁴ Badirudi bi aldaki *eskaldun* eta *eskualdun* hauen jatorria eman nahi duela. ⁵ Aditzen, entenditzen. ⁶ *Eskuda*-ren ordeaz, beste batzuek nahiagoko omen dute etimotzat edozein ordutako *esku alde duena*.
⁷ Uste dut badela erlazioa. Hau lehen ere esan du: ikus 261-262. bertsoak.

- 833 Mundua ilhun orai hemezortzi mende,
 Eskuz egin jainkoek izatean galde¹;
 Egiatzko Jainkoa arras ahantzia;
 Debruen erresuma lureko guzia.
- 837 Populu aiphatuak bere jakintzetan,
 Greka xoragarriak asmu ederretan,
 Parthiar, Erromano, gerlari handiak,
 Bere eginbidetan gauean guziak².
- 841 Populu eskalduna, biziz berezia³,
 Gutirekin mintzoaz harturik aria,
 Sinhets nezake aise ez dela itsutu,
 Jaungoikoa duela bethi adoratu.
- 845 Mende bederatziak Leonek Baionan
 Kaustu zuen populu idolekin treinan⁴;
 Gatean urrunago, ez nihork erraten
 Hango populuari zer kaustu zioten⁵.
- 849 Baionako hiria, orduko denboran,
 Lehenago bezala atzezko menturan⁶;
 Badakigu guziek zer diren laphurrak:
 Bertzenaz jabetzeko lehen aztaparrak.

¹ Eskuz eginiko jainkoek zuten galdea, menta; haiek galdetzen (eskatzen) zituen jendeak. ² Eginbideak betetzeko orduan ilunpetan zeuden guziak.

³ Biziz berezia: ikus 438. ⁴ Treinan: tratuan? ⁵ Euskalerrian barrenago sartzean, inork ez du esaten zer aurkitu zien hangoei. ⁶ Atzerriko egoeran.

- 853 Halakoek denboraz Baiona bethetzen;
 Nola baita sagardi sagar dia¹ deitzen,
 Eskaldunek izena eman Baionari
 Laphurdi², nola ohoin toki segurari.
- 857 Mintzo garen denboran, hainitz lekoetan,
 Etzen bertze herririk haren ezkinetan;
 Sasi eta oihanek estaltzen Laphurdi;
 Geroztik han sorthua ahalka³ ez bedi.
- 861 Emeki⁴ du herriak jendea ikusi,
 Lehenik Nafarroan egotua nausi,
 Hedatzen kosta alde, Laphurdi aldetik;
 Herririk zaharrenak gazte beraz hortik.
- 865 Gorago hasia naiz sinhestez mintzatzen;
 Galdu badut bixtatik, errex da itzultzen⁵.
 Ikusi Eskalduna bizi bethi bera⁶;
 Ezin ganbiatu zen aitatik aitara⁷.
- 869 Gaizkia egin zuen⁸, aise da sinhesten;
 Orai ere guti da bethi on egoten⁹;
 Bainan Jainko bat baizik hark ez ezagutu;
 Bere beharrak¹⁰ hari mendetan galdetu.

¹ Kopurua, mukurua. ² Sagar askotako lekua *sagardia* bezala, deitu omen zuten Baiona euskaldunek *Lapurdi*, han lapur asko omen zelako. Sarako Etxeberri haserre zen Oihenartek horixe bera irakatsi zuelako. ³ Lotsa.
⁴ Poliki, astiro. ⁵ *Itzultzen* dio lehen edizioak. ⁶ Bethi bera bizitzen; ikus "bera egon", 74. bertsoa. ⁷ Biziduna izan arren, *-tik* eta *-ra*. ⁸ Guk "agian egingo zuen" dioguna. ⁹ Gutxi izaten dira beti onak. ¹⁰ Beharkizunak.

- 873 Haren Jainko izena aski da lekhuko,
Ez duela bertzerik izan goragoko;
Hura zen patriarken jaon¹ lazgarria,
Pirenen sinhestean nihoiz ez berria.
- 877 Ondoren ondo haurrei irakutsi aitek;
Ezin ahantzarazi populu nahastek²,
Ez denaz geroz nihor nausitu mendetan,
Hek tieso beiratu³ mendi, haranetan.
- 881 Bertze populuetan nausitu idolak;
Bainan bertzela ere nahasi odolak;
Hauzoek hauzoeri kontu ez ematen;
Azpitik nausieri alkhiak ebasten⁴.
- 885 Ez du nihork beiratu hasteko bizia⁵;
Jainkoek⁶ irakutsi orotan gaindia⁷;
Egin gaizkiak behar, bake izateko,
Zeruetan asmatu bera iduriko⁸.
- 889 Nihoiz bere tokitik Eskaldun higitu⁹;
Zimenduak mendien erraietan ditu;
Semea bazitzaion harmetan hedatzen,
Munduz mundu etxea etzuen ibiltzen¹⁰.

¹ Jaun, baina bi silabakoa; agian horregatik idatzi du *jaon* ("yaon"), Chahok eta bezala. ² Nahasketek, nahaspenek. ³ Fermuki gorde.
⁴ Lapurtzen, ostutzen. ⁵ Hasierako bizia. ⁶ *Jainkoek* dio testuak oker.
⁷ Jainkoak okerrenak, gainezka egin zuten. ⁸ Hain handia zen egin gaizkia, non zeruan asmatu behar izan baitzen bere antzeko ongia. ⁹ Ez higitu, alegia.
¹⁰ Ez zen bere lekutik aldatzen.

- 893 Hola du patriarken denbora segitu:
Hainitzen eskandalei ithurria herstu;
Guzien ilhunbean itxiki argia,
Jainkoaren dohanei salbatu bizia¹.
- 897 Eskaldunak segitu lege naturala;
Hark egin hari argi behar zen bezala;
Erakutsi bethitik, nihor damutzea²
Gaizki zitekeiela, nola higuintzea³.
- 901 Behar zela berea utzi bakhotxari;
Beretik ere eman eskaz duenari;
Burasoak ohora; beira egitetik⁴
Ez gindukena nahi guk jasan nihondik⁵.
- 905 Lege horrekin ditu iragan mendeak;
Bidea errex kaustu segidan fedeak;
Hura ez zeruari harmekin ozartu⁶;
Martiren odolean gaixtoz ez gorritu⁷.
- 909 Seinalatzekoa da orduko denbora;
Deusek hala ematen patriarken bara⁸;
Goldeaz bihi egin, esneaz edari;
Hori plazer agertu bethi Jainkoari.

¹ Salbatu zien bizia, salbatu zituen. ² Penatzea, kaltetzea, gaizkitzea.
³ Hain damutzea zein higuintzea oker zitekeela. ⁴ Ez egin! ⁵ Irakur horrela:
guk inondik jasan nahi ez genukeena. ⁶ Ez zitzaion jazarri, mutiritu. ⁷ Ez
ziren gorritu; ez zuten inor martir egin. ⁸ Ez ematen maila, moldea, neurria.

- 913 Hasi orduko aitzen zeruko egia,
Errabian sarthu zen Erroma handia,
Ez jakin¹ nondik heldu eta norat zohan,
Egotea bilhatuz mendetako loan².
- 917 Bazter guziak ditu asaldan ematen³;
Haren xedei laguntza debruak egiten;
Egia ehorzteko aituak⁴ iduri,
Non nahi zitzaieten⁵ sorthu aitzindari.
- 921 Mundua nolako zen direnek orhoitzen,
Ez diote gauzari ezinik kausitzen;
Bakhar batzuk orduan guzietan nausi;
Hek nihongo ohointzei eginak ihesi⁶.
- 925 Jende guzia bizi hetaz ehortzia⁷;
Nor nahik egin behar hekin gutizia⁸;
Gauak ala egunak higitzen⁹ bestetan;
Gormandizek¹⁰ segida lohikerietan.

(BARBAROEN AGERTZEA)

- 929 Orduan abiatu neguko aldetik,
Erromanoen kontra harmatuz gogotik,
Lege gabeko jende nihoiz ikusiak,
Azote izigarri¹¹ jaunak¹² egorriak.

¹ Ez zekien. ² Mendeetako loaldian egotea nahiz. ³ Asaldatzen, aztoratzen. ⁴ Adituak, ikasiak. ⁵ Zitzaien. ⁶ Inongo lapurketetan ibili eta haiei ihes egindakoak ziren. ⁷ Zanpatua, birrindua. ⁸ Gogoia, nahia, grina. ⁹ Ematen, igarotzen, pasatzen. ¹⁰ Jangileek, jatunek. ¹¹ *Lege gabeko jende*-aren aposizioa da. ¹² Jainkoak.

- 933 Guziek egiari gogor egitean,
Bat bertzea¹ hobirat harmez ematean,
Guti hedatu ahal ebanjelioa;
Haren banatzaileak, segur herioa.
- 937 Den gutiena² argi abia orduko,
Edozein erresuma bathaia zeneko,
Giristino egina Eskaldun guzia,
Eta ungi lothua³ zeruko hazia.
- 941 Bai, hoita hemezortzi urtheren buruan,
Jesus izanez geroz bitima munduan,
Pirenen ingururat jautsi Santiago,
San Zernin baino zenbeit urthe lehenxago.
- 945 Ohoin, lohi, gaixtagin, ez hango nausiak;
Predikuek ez izi hekien biziak⁴;
Horra misterioa, nola eskalduna
Izan den egiari hastetik emana.
- 949 Gaixtoek aitzakiak, gaixto egoteko⁵,
Egiari hedoi⁶en bethi emateko;
Nahi dutenei utzi gaizkien bidea,
Errex da sarrarazten⁷ zeruko fedea.

¹ Bata eta bestea. ² Pittin bat. ³ Itsatsia. ⁴ Sermoiek ez zituzten izutu haien bizitzak. ⁵ Ikus *on egon*, 870. bertsoa. ⁶ Hodeien. ⁷ "Inori zeruko fedea sarrarazi?", bai ote? ala "harrarazten" behar du? Ikus 978. bertsoa.

- 953 Erromako ohoinak, gaindiz plazerean,
Arrobatuz¹ mundua igeri urrean,
Hiru mende luzetan, izan lazgarriak;
Erriberaz ixuri odolezko gaiak².
- 957 Egiaren etsaia izaten holako;
Bertzena ebastailek³ juie ez nahiko;
Lohiak ez entzuten lege garbi dena;
Ungi etsaia bethi, gaixtagin laguna.
- 961 Ez beraz mirakuilu, Jesus ethortzean,
Erroma gogortzea bere bizitzean;
Ohoinen estomaka lehen-lehena da;
Hark behin iretsiaz etsitzen ahal da⁴.
- 965 Amarra borthitza du ebatsi diruak;
Aitak ez bihurtzea, probetxu premuak⁵;
Ddasta⁶ duenak urre, ez maite eskea;
Geroko justizia, ohoinen oldea⁷.
- 969 Erroma, erregina harmetan izana,
Elizako nausitzat Jesusek zaukana,
Luzeki graziarat hola lehiatu⁸;
Odolean eskuak lehenik gorritu⁹.

¹ Harrapatuz, atzemanetz. ² Ibaika ixuri zituzten "odolezko gaiak": ikus 414. bertsoa. ³ Besterena ostutzen duenak iuierik ez nahi. ⁴ Etsi daiteke, hobe da etsi. ⁵ Oinordekoarentzat abantaila da aitak zor duena ez bihurtzea. ⁶ Dasta(tu), murtxatu, xurgatu. ⁷ Beranduko iustizia ohoinek nahi. ⁸ Zen, lastertu zen. ⁹ Ikus 908. bertsoa.

- 973 Zigorrada bezala, zeruak egorri¹,
 Hiru mende gorriren odolaz egarri²,
 Hartzen pareko gizon³ nihork ikusiak,
 Gordetzen zituenak neguko sasiak.
- 977 Etzuten beldur nihor; etxeak berekin;
 Sortzen⁴ ziren herritan, su eta harmekin;
 Azpikoak bezala, aitzindari oro,
 Lehen eta azkenak⁵, berdintsu barbaro.
- 981 Erromako mugarri urrun hedatuak,
 Betan⁶ bezala kasik izan etxatuak⁷;
 Neguko gizon hartzek⁸ nausirik ez kaustu;
 Bere haur odolean⁹ hiriak hondatu.
- 985 Ez aski Italia munduko urrek¹⁰;
 Hedatu urrunago gose handirekin;
 Ehortzi populuak, herriak suntsitu;
 Berekin bertzen krimak batean¹¹ purgatu.
- 989 Suebo¹², Alan, Bandal, sarthu Españian,
 Min handi egin gabe behin¹³ Kantabrian;
 Barbarozko uria¹⁴ ez hoitan baratu¹⁵;
 Bisigothek zituzten ondotik segitu.

¹ Zituen. ² Zirelarik. ³ Ikus "soldadu hartzez", 595. bertsoa. Halako gizon inork ikusigabeak, neguko (iparraldeko) sasiak gordetzen zituenak, igorri omen zituen zeruak zigorrada bezala. ⁴ *Sartzen* ez ote?; ikus 952. bertsoa. ⁵ *Askenak* dio testuak. ⁶ Batbatean. ⁷ Eratxiak, amilduak. ⁸ Ikus *hartzen pareko gizon*: 975. bertsoa. ⁹ "Haur odola" omen zuten; ala "hirien haur odola"? ¹⁰ Ikus 954. bertsoa. ¹¹ Besteek bereekin batean. ¹² Hiru silaba ditu. ¹³ Hastean, hasieran. ¹⁴ Euria, uholdea: ikus *barbaro hedoiak* (1001). ¹⁵ Horietan ez gelditu, ez atertu.

- 993 Arianoak ziren, guti argituak;
 Lerratu ziren utziz eskaldun lekhuak;
 Ariarik ez izan, sor arte Suinthila,
 Errege katoliko, eskaldun bezala.
- 997 Hartako elkharrekin axkide agertu;
 Sisenande semeak fueroz¹ uztartu;
 Orhoituz² hemen sobra nohala aitzinat³,
 Itzuli behar dugu aphur bat gibelat.
- 1001 Lau ehun eta seian barbaro hedoiak⁴
 Europarat ixuri bere uren gaiak;⁵
 Estilikonek zuen ideki bidea,
 Berritz abiarazi gerlako heldea⁶.
- 1005 Franzia alde oro zela odoletan
 Ebroan Bisigotha hari kirziketan⁷,
 Eskalduna largatu Kaskoinia barna;
 Nobenpopulania tokien izena.
- 1009 Karibertek andrea eskalduna hartu;
 Hekin menetik⁸ hola Tolosa beiratu;
 Hedatu izan ziren Bordele alderat;
 Arrastoak kausitzen aski urrunerat.

¹ Honek ere hiru silaba. ² *Urhoituz* dio testuak oker. ³ Lerro berean *aitizinat* ere oker. ⁴ Ikus *barbarozko uria* (991). ⁵ Ikus *ur beren gaiekin* (2013.). ⁶ Izurria, izurritea. ⁷ Kitziketan, zirikatzen. ⁸ Mendetik, aginpidetik.

- 1013 Franziako erregek lan izan heiekin¹;
Zapatu² bazituzten, ez lan gutirekin;
Harmada handi behar, Herkulak³ gidari:
Heristal, Martel, Pepin, Karle aitzindari.
- 1017 Espainia aldean lagunak ez geldi;
Afrikanok harat egin zuten gaindi,⁴
Zortzigarren mendea hasteko menean⁵,
Orhoitzeko denbora garen orenean⁶.
- 1021 Rodrigues, Bisigothen errege lohia,
Mendetan odolezko nigar ithurria,
Erori⁷ Juliano bezteko⁸ bidetan,
Haren etxean sarthuz oren goibetan.
- 1025 Juliano kondeak alaba kaustean,
Esposatua gabe, haur egin menean,
Jadaneko Afrikan baitzen podorosa,
Bendekuz⁹ deithu hango jende urguilusa¹⁰.
- 1029 Lehen guduak zuen Rodrigues ehortzi;
Kasik haren harmadak arrasto ez utzi;
Eskal-herri guzia, etsaia inguru,
Altxatu bere alde, emateko buru.

¹ *Heiekin* dio testuak. ² Zanpatu, zapaldu. ³ Herkularen antzekoak ziren gidariak. ⁴ Gainezkatu, gainez egin, hedatu. ⁵ -ko zorian, kinkan.
⁶ VIII. mende horixe da orain (*garen orenean*, ikus 2138.) oroitu beharra.
⁷ Erori zen. ⁸ Juliano itsusteko, ezaintzeko. ⁹ Mendekuz. ¹⁰ Harroa, ozarta, mutiria.

- 1033 Adurreko aldean, Ebroan bezala,
Hedatu behar zuen egiteko gerla;
Arabek Espainian lan hainitz ematen;
Franziaren goseak Biarnotik hesten¹.
- 1037 Eskaldunen odola agertu lehena:
Nihoiz bezin ohorez² beiratu izena;
Kondatzen bazen buru, ez hainitz ikusten,
Bainan odol zainetan doblez erakusten³.
- 1041 Altxa zuten bandera, hauzoek utzia;
Bilhatu mendietan hats hartze tokia⁴;
Han elkhar ezagutu, harmadak berezi,
Nola balitz eragin⁵ lehoinezko hazi⁶.
- 1045 Lana da sinhestea orduko gizona,
Barnetik kharra jari⁷, katoliko zena,
Nola zen menditarik agertu harmetan,
Beldur batere gabe Araben ostetan⁸.
- 1049 Ikus, Jainkoa lagun, gudurat ilkhitzen,
Bere erresumako mugarri hedatzen,
Arbola gazten pare egiten adarrak,
Erregeri⁹ ematen ezkontzetan haurrak.

¹ Hersten, hertsatzen, estutzen. ² Konpara-molde bitxia: inoiz ez bezain ohoretsu; ikus 693. bertsoa. ³ Ez ziren soldadu asko, baina odola zainetan bi halako. ⁴ Arnasa hartzeko tokia; konpara hitz konposatu hori 716. bertsoarekin. ⁵ Erein. ⁶ Ikus 530., 669. bertsoak. ⁷ Jario; alegia, barnetik garra jari(o) (ikus 1163., 2111.) eta katoliko zen gizona. ⁸ Taldeetan, guda-osteetan. ⁹ Plurala da, inongo dudarik gabe.

(ERREGE EUSKALDUNAK)

- 1053 Franses eta Angeles gorthetako jaunak¹
Eraman aldarerat lili eskaldunak²;
Herri guzia jarri aitoren semetan³,
Moroen kontra egin gudu handietan.
- 1057 Sinheste onak hetan beiratu bizia;
Mahometen banderak ikusi hobia;
Berthute handienek luze distiatu;
Seinaleak etxetan ez dire suntsitu.
- 1061 Hekin iraupenari bada beiratzeko⁴,
Etziren fede gabe nihoiz atherako;
Ez izatea buru arin baliatu;
Arima solidoak Jainkoak maitatu.
- 1065 Zazpigarren mendea hamasei urthetan⁵,
Garzis erregetzean Eskal-herrietan⁶,
Donibane Garazik ala Nafarroak,
Biek nahi ohore emana khor oak.
- 1069 Bainan zer du egiten errege tokiak?
Populu bera ziren eskaldun guziak;
Herri bat edo bertze hautaturik ere,
Khor oatzeko bestak guziek ohore.

¹ Puntuak eragotzi dio *jaunek* esatea. ² Euskal neskatxak, alegia.
³ Aitoren semeen eskuetan. ⁴ Bada zer begira: fedeaz zuten, ez ziren buru
arin, arima sendoak zituzten. ⁵ Garzis 616garren urtean erregetu omen zen.
⁶ *Eskal herrietan* dio testuak.

- 1073 Aitzindari bat eskas¹ elkharren aitzeko,
 Garzis hautatu zuten bere gidatzeko;
 Amezkoako konde nor zen orok jakin;
 Altxatua izan zen guzien bozekin.
- 1077 Errege egiteko aiphua zenean,
 Populuak egorri, bere izenean,
 Sei ehun gizon gazte eta hainitz aphez,
 Inguratzeko gauza behar ziren arthez².
- 1081 Khoroa ematean, beso altxarazi³,
 Guzien onarentzat⁴ nahi zela bizi⁵,
 Etzuela legerik berak ukituren,
 Beiratuko zuela dretxo bakhotxaren.
- 1085 Gregorio bigarren aita saindu zela,
 Garzisek khoro hartu errege bezala;
 Aita Sainduak buldan Burunda aiphatzen;
 Han erregetu zela Garzis seguratzan⁶.

¹ Falta zuten. ² Arteez, bideez, dotoreziez. ³ Ondoko hiru gauza horiek zinegin zituen. ⁴ Onerako; guzien ona. ⁵ "Bizi nahi naiz" euskara zaharrean. ⁶ "Huna Aita Sainduaren bulda, izendatzeko Garzias Eskaldunen eta Pelaio Asturiarren errege, 717". Gregorius episcopus, servus servorum Dei. Ad perpetuam rei memoriam. Apostolici muneris sollicitudo divina dispensatione, nullo nostro licet merito nobis imposita postulat, cum circa statum regnorum sedulo intendamus, prout conspicimus salubriter expedire; cum autem ad nos et ad nostram sedem apostolicam quaedam certa et non ambigua fama pervenerit, quod in illis partibus regnorum et provinciarum Hispaniae, quae Navarria seu Celtiberia, et Vasconia, ac Asturia nuncupantur et nominantur, postquam in hoc calamitoso nostro tempore, Sarraceni et Lybii, transmisso Atlantico freto, majorem et maximam partem regnorum,

regionum, et provinciarum Hispaniae tyrannice occuparunt, et suo dominio, et molestissimo iugo subjugarunt et redegerunt, multi ac praeclari viri nobiles, simul cum fratribus nostris episcopis Pampilonensi et Obetensi, ac etiam cum aliis abbatibus et praesbyteris praefatarum provinciarum et regionum in unum, scilicet unusquisque, et singuli eorum, in singulis suis provinciis, et regionibus, fuerunt congregati et adunati, videlicet in Navarra seu Celtiberia et Vasconia numero sexcentorum in quadam Ecclesia seu Eremitorio, nominis sancti Petri Vallis de Burunda. In Obeto vero, et Asturia, numero quingentorum, decem et novem in Basilica sancti Salvatoris Obetensis, et singuli et unusquisque eorum, sicut dictum in singulis suis regionibus separati, et dispartiti, ponentes fidem et opem in Dominum Jesum Christum, Salvatorem nostrum, qui est rex regum, et dominus dominantium, ac per quem reges et potentes regnant, unanimiter et concorditer nominarunt et elegerunt, sicut nobis relatum est, in duces seu reges praefatarum provinciarum seu regionum, scilicet Navarri, seu Celtiberii et Vasconi in dicta Ecclesia seu Eremitorio sancti Petri Vallis de Burunda, dilectum filium nostrum Garciam Ximenez, dominum de Amezcoa et Abarzuza, et illa nominatio et electio dilecti filii nostri Garcia Ximenez in regem Navarrae, seu Celtiberiae, et Vasconiae facta fuit ab ipsismet sexcentis viris, tam ecclesiasticis quam secularibus nobilibus praefatarum regionum et provinciarum Navarrae seu Celtiberiae et Vasconiae in dicta Ecclesia seu Eremitorio sancti Petri Vallis de Burunda, die vigesima mensis Januarii anni septingentesimi decimi septimi. Astures vero et Obetenses dilectum filium nostrum Pelagium Ordoñez, dominum de Cangas de Tineo in dicta Ecclesia sancti Salvatoris Obetensis, et ista etiam electio et nominatio dilecti filii nostri Pelagii Ordoñez, in regem Asturiae et Obeten. ab ipsismet quingentis decem et novem viris tam ecclesiasticis quam secularibus nobilibus Asturiae et Obetensis, die vigesima sexta mensis Martii anni supra dicti, et ipsi sic electi, et nominati in duces et reges tam in Navarra seu Celtiberia et Vasconia, quam in Asturia et Obeto, et a praefatis nostris fratribus episcopis Pampilonensi et Obetensi, et ab aliis viris nobilibus, abbatibus et praesbyteris dictarum provinciarum et regionum Navarra seu Celtiberiae et Vasconiae, Asturiae et Obetensis, videlicet, Garcias et Pelagius, per suos oratores dilectos filios nostros Numium Ximenez et Albarum Jañez, specialiter ad nos et ad nostram sedem apostolicam in legationem missos, supplicare humiliter nobis fecerunt, ut praefatas suas electiones in duces seu reges dictarum provinciarum seu regionum auctoritate apostolica confirmaremus. Nos benigno amore et paterna benevolentia suas supplicationes admittentes, tenore praesentium, contrariis nonobstantibus, auctoritate apostolica, quantum in hac parte possumus, utentes et nostra certa scientia, motu proprio et matura deliberatione super hoc specialiter habita, necnon consilio fratrum nostrorum episcoporum Albanen, Sabinen et Proenestin, praefatas electiones dilectorum filiorum Garciae Ximenez in regem Navarrae seu Celtiberiae et Vasconiae, et Pelagii Ordoñez in regem Asturiae et Obetensis, confirmamus et, si opus est,

1089 Berrogoita bi urthez egin zuen gerla;
 Moroei khendu etxe, gaztelu bezala;
 Urrungo bazterretan omena hedatu;
 Jaun arrotz handienez harmada berratu¹.

1093 Haren seme Inigez etzen² gutiago;
 Moroak jarrarazi aitaz urrunago³;
 Hekin eskuetarik athera Iruña,
 Aise etsi⁴ etzuten segidako mina.

praefatas dictas electiones et nominationes, in reges de novo, scilicet unumquemque eorum in regem suae regionis et provinciae, in perpetuum confirmamus, corroboramus, revalidamus et, si necesse est, consolidamus et stabilimus; et hoc, sine et absque praeiudicio alicuius partis, et ad vos dilectos filios nostros Garciam et Pelagium, tamquam ad veros reges canonice, legitime et recte et absque ulla fraude, unumquemque vestrum, in vestris provinciis et terris, electos et nominatos, et per nos, et in his nostros litteris apostolicis confirmatos, corroboratos, perpetuos et stabilitos, mittimus, cum dilecto filio nostro Epiphanio, clerico nostrae camerae apostolicae sanctos benedictos gladios, ut cum illis et lumine superno prosternatis et destruatis et ad nihilum redigatis omnes Mauritanos et Sarracenos et Lybicos, ac bellum geratis contra omnes rebelles et inimicos huius nostrae matris Ecclesiae, et tibi, dilecto filio nostro Epiphanio praecipimus et mandamus in virtute sanctae et salutaris obedientiae, ut dilectos filios nostros Garciam, regem Navarrae, seu Celtiberiae et Vasconiae, et Pelagium Asturiae et Obetensis, tanquem veros reges ungas solemniter oleo sancto, ac nomine nostro et huius nostrae sedis apostolicae benedicas in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen. - Nulli ergo hominum liceat hanc paginam nostrae confirmationis, revalidationis, corroboracionis et concessionis infringere, vel et ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attentare praesumpserit, indignationem omnipotentis Dei, beatorum Petri et Pauli apostolorum eius se noverit incursurum. Datum Romae, apud sanctum Joannem Lateran. die trigesima mensis Augusti, anni septemgentessimi decimi septimi, pontificatus vero nostri anno nono. Ego *GREGORIUS*, ecclesiae catholicae episcopus" (e.o.)

¹ Armada handitu, gehitu. ² Testuak *etcen* dio. ³ Ez aita baino, baizik aitak (jarrarazi zituen) baino urrunago. ⁴ Onartu, irentsi.

- 1097 Etzuen nahikatu¹ han galdu denbora;
 Segi zuen Alaizat² etsaien bandera;
 Jakaraino egorri Aznar jakinsuna,
 Dohain bereziekin bihotza zuena.
- 1101 Lau errege Arabei hark heda sareak;
 Hekin buruen bixtan kantatu gaudeak³;
 Oteizar ethorkia ohorekin geldi⁴;
 Aragonako Konde jarri Aznar handi.
- 1105 Isaban hil Inigez gloria handitan,
 Mende bederatzia zelarik bietan⁵;
 Aitoren semek⁶ maite, gerlari handia,
 Berrogoita lau urthez higatu bizia.
- 1109 Haren seme Garzia agertu ondoko,
 Behar ziren gaiekin ordu denborako.
 Moro berri jautsiei eman behar buru,
 Bertze etsaik⁷ ere zuela inguru.
- 1113 Ikusiz Eskaldunak jausten menditarik,
 Ezin khenduak lehen parrapiotarik⁸,
 Segitu nahiz ere gerla Espainian,
 Karloman agertu zen Pirenen herrian.

¹ Galdu nahi izan. ² Harat edo haraino segitu zuen. ³ *Gaude* (latinez "poz zaitez") derizte Andra Mariari bere *Noelak* liburuan Ziburuko Etxeberrik egiten dizkion bertsoei. ⁴ *Heda, kantatu, geldi*: gogara darabiltza aditz erroa eta partizipioa. ⁵ Beraz 802an hil zen. ⁶ Semeek, alegia. ⁷ Hiru silaba zor zaizkio: *e-tsai-ik*; beraz *-ai* diptongoa kontsonantetzat hartua. ⁸ Aldirietatik, hergoienetatik.

- 1117 Izatu Zaragozan setio ematen¹;
 Eskaldunek han arte² deusik ez egiten;
 Gibelakoan³ zuen erre Iruñea
 Eta asaldan eman menditar semea.
- 1121 Otxoa bigarrena gida zuelarik,
 Mendi artetan jarri elkhar aditurik;
 Aitzindariak zuen bendekua nahi;
 Bere aiten azote, han Karloman bahi⁴.
- 1125 Harmada Franziarat⁵ sartzen bi partetan;
 Karloman bera lehen aitzinekoetan;
 Bigarrena kargekin, eta ohointzekin,
 Heldu⁶ pisu, eztiki, lazo itxurekin⁷.
- 1129 Ibañeta lehenak higan eta jautsi;
 Trabarik xumerena⁸ nihon ez ikhusi,
 Nahiz zen enbuskada Oriarriagan,
 Oihan⁹ eta harrokaz estali errekan.
- 1133 Hura gorde¹⁰ zeneko bertzea agertu;
 Halako bazka guti etsaiek dastatu;
 Etzen gudua izan, bainan herioa;
 Hirrisku gutirekin han gizona joa.

¹ Setiatzen, inguratzen. ² Artean, orduarte. ³ Atzerakoan, itzultzerakoan. ⁴ Bahitu nahi zuen. ⁵ *Franciarat* dio testuak oker. ⁶ Heldu zen, edo zetorren, esan nahi bide du. ⁷ Pisuki, emeki eta lasai antzean. ⁸ "Xumeena"; hor -ee->-e- egin balu, ohi duen legez, eta "xumena" idatzi, silaba bat eskas zatekeen bertsoaren kaltetan; zer egin du? -r- sartu bi bokalen artean. ⁹ Oihanez; alegia, arbastaz, adarrez eta zuhaitzez. ¹⁰ Izkutatu, desagertu.

1137 Bat¹ etzen handik ilkhi nihon kondatzeko
Etsaiak othe zuen molderik jotzeko;
Eskaldun² lan guzia harri biratzea³,
Lehertzeko errekan franses ohatzea⁴.

1141 Nihoiz ez da ahanzi eskal herrietan
Orduko sarraskia⁵ franses soldadutan;
Mendez mende kantatu hango bitoria,
Huna nolatsu duten moldatu guzia:

(ROLAN-EN KANTA)

1145 "Oihu bat aditu da deia⁶ lazgarritan,
Eskalduna gelditu ernerik athetan,
Erraten duelarik: nor da hor? zer nahi?
Holako bozik hemen ez aditzen ohi⁷.

1149 Zakhurra⁸ ere ilkhi lo zagon tokitik;
Ezin geldiraz nihork sainga⁹ egitetik;
Altobizkar guzia harrabotsez¹⁰ bethe;
Segitzen Ibañetak luze duen arte¹¹.

1153 Behin ilhun iduri¹², harroka harroka
Ezker-eskuin punpatuz erreketan joka,
Harmada seinalatzen hurbil behar dena¹³:
Ez du lo atzemanen herriko gizona.

¹ Bat ere, inor. ² Liburuak *Eska dun* dio. ³ Euskaldunek harriak biratu baizik ez zuten egin behar. ⁴ Frantsesen ohekada. ⁵ Hil tintza. ⁶ *Dei* behar luke. ⁷ Ez aditzen ohi da. ⁸ *Zakhurra*, hiru *r*-rekin, dio testuak oker. ⁹ Zaunka. ¹⁰ Habarrotsez. ¹¹ Den bezain luze. ¹² Zerk? zakurrak? honen zaunkak. ¹³ Armada hurbil zelako seinala zen haren iluna, nonbait.

- 1157 Eskaldunek¹ menditik ihardetsi gora²,
Tutu adirazteko³ hazkar du bulharra,
Xorroztuz halzairua oihuka da hasi:
Hoinbertze gizon nihork hemen ez ikusi.
- 1161 Hara, hara non diren; zer lantza sasia!⁴
Erdi oro⁵ banderaz⁶ nola estalia!
Harmetarik ximiztak jarian⁷ iduri;
"Errak, haurra, zenbat den; kontu lerroeri"⁸.
- 1165 "Bat, bia, hiru, lau, bortz, sei, zazpi, hameka,
Hamalau, hamazazpi, hoita bat, milaka;
Bethi lerro segitzen, ez ditezke konda⁹;
Zeruan izar baino gehiago bada!"
- 1169 "Ikhi kanpo¹⁰, muthilak, beso hoiek mira¹¹;
Menditako harrokak errotik athera;
Leher, leher buruak, ez utzi bihirik¹²;
Etzuten bertze galde¹³ hunat ethoriririk.
- 1173 Zertako nahi zuten herria nahasi?
Hek baino lehen gare gu hemen ikhusi;
Jainkoak mendi eman guretzat atheka¹⁴,
Hekin artean nihor ez ager lerroka".

¹ Ondoko bi adizkiei begiratzuz, *eskaldunak*, batek, behar lukeela esan behar. ² Goraki, ozenki. ³ Entzunarazteko. ⁴ Ikus *lantzen sasia* (1221. bertsoa). ⁵ Esanahia: erdiune guziak nola dauden banderaz estaliak! ⁶ *Banderz* dio testuak. ⁷ Jari(o)an (direla) dirudi (ikus 1046., 2111.). ⁸ Kontu eman lerroei! ⁹ Konta; aurreko *kontu* eta hau (*konda*) bi dira. ¹⁰ Kanpora. ¹¹ Mirets. ¹² Alerik, garaurik. ¹³ Beste galderik edo eskerik. ¹⁴ Mendiak dira gure atekak: ikus 1885. bertsoa.

- 1177 Gain behera ordutik harri abiatzen;
Gizonek ez balio, odola ixurtzen.
Zenbat hezur lehertu! Iholdez¹ odola!
Tutua du Rolandok jotzen berehala.
- 1181 Egiten du harrabots, eman ez indarra;
Mendiak gora, bainan gorago adarra;
Haren orroa gaten joka harriz harri;
Karlomani ematen urrunean berri.
- 1185 "Gerlan dire lagunak", Erregek erraten.
Ganelonek kontrarat hari ihardesten:
"Erregez kanpo batek erran balu hori,
Beiraturen guziek nola gezurrari."
- 1189 Ondikozko² Rolandok orro berritz ere;
Hats handiz bortxarekin egortzen dolore;
Aho guzia odol, kanpo buru fuinak,
Tutuaz adirazten bere bihotz minak.
- 1193 Karlek oraino berritz aitzen lagunekin;
Rolando dela dio behar³ etsaiekin.
Ganelonek erraten: "Kondea bidetan
Morgak dabilka handiz⁴ nausi itxuretan.
- 1197 Aitzinat jo zaldiak, ez da egoterik
Lur handia oraino urrun da gutarik.
Rolandori odola zurrutan dohako
Buru arrailatutik ageri barneko".

¹ Uholdez. ² Dohakabe. ³ Behartsu, estu, larri dela. ⁴ Zer dio Ganelonek? Zerbaitek ("harrokeriak?", frantseseko *morgue*-k?) kondea bideetan darabilela handiz (handizki, burgoiki) nagusi itxuran?

1201 Jotzen berritz adarra eta Karlek aitzen;
Dakharken hats luzeak ez guti izitzen.
"Segurki, dio Nesmek, hasi da gudua;
Dugun laster sokhorri gerlan den mundua¹".

1205 Karlomanek tutua jo arazten gora;
Jausten ere gibelat burdinaz bulharra;
Harmak zorrotz eskutan, gauak argi guti;
Ur hainitz erreketan jausteko behiti².

1209 Bi harmada burutan³ jotzen du tutuak;
Karlomanen zaldiak zango unhatuak⁴;
Bere bizar zuria bulharrak behera,
Berantegi agertu oren bat sobera⁵.

1213 "Indar eta zaldirik balin baduzue,
Ahalik lasterrena, ihes egizue;
Karle, egik lasterka hire jakarekin;
Jaka gorri etzohak⁶ plumia beltzekin.

1217 Harmadetako lili, Rolando gaizoa,
Ikusiren hara han⁷ gure besoz joa;
Hurbil hunat guziak; jauts gaiten behiti,
Ihesi dohazinak ehortziak bethi.

¹ Jendea. ² Behera. ³ Bi armaden aurreko puntan. ⁴ Nektuak, arikatuak. ⁵ Ordubete pasa. ⁶ Ez zoak, ez zihoak. ⁷ Han hara, hantik harat, geroztik.

- 1221 Gehiago¹ nihor ez, non lantzen sasía?
 Non hanbat koloreko banderen gaindia²?
 Goibeldu diren harmak, non dute dirdira?
 Zenbat diren oraino, eian konda, haurra.
- 1225 Hogoi, hamabortz, hamar, bia, bat, batere;
 Bihi bat ez ageri, bilhaturik ere.
 Deskansu etxetarat zohazte, nausiak;
 Xakhurak etxoletan sarraraz guziak.
- 1229 Zuen emazte onak, bere haur xumekin,
 Besarka bozkarioz ikustearekin;
 Xuka³ zuen puñalak, ez ahantz tutuak,
 Eman⁴ buru azpian batean lothuak⁵.
- 1233 Arranoak menditik sarri agerturen,
 Zein lehen xukatzeko lehertu hezurren⁶,
 Mende luze ondoan hemen hezur zuri
 Agertuko metaka jende izigarri⁷".
- 1237 Rolando nor zen orai hemen errateko,
 Arreba zuen Karlen andrea Khoroko⁸.
 Oriarriagan zen bertzeekin hondatu;
 Abadiatik⁹ hurbil kapera altxatu.

¹ *Guei*ago dio testuak oker. ² Mukurua. ³ Txuka, lehor. ⁴ Ipin, jarri.
⁵ Batera lotuak. ⁶ Irakur ezazu: hezur lehertuen txukatzeko zein lehen (ikus 233. bertsoa). ⁷ Jendearen izigarri, hezur zuriek izituko jendea, alegia.
⁸ "Khoroe(ra)ko", "koroiduna?". ⁹ *Abadiatik* dio testuak.

- 1241 Han dute gero erran ehortzi zirela
 Atzeman gerlariak, husturik odola;
 Hala bada edo ez, segur da egia¹,
 Han etzela jostatu franses gazteria.
- (ERREGE EUSKALDUNEN SEGIDA)
- 1245 Otxoak bazituen bi seme aiphatu:
 Santxo eta Adalrik; ez bardin agertu.
 Karlek lehena maite, higuin bigarrena,
 Zeren hunek baitzuen odol eskalduna.
- 1249 Akitanian egon Santxo aitzindari;
 Buru ona zuela dugu irakurri;
 Bainan Karloman zuen bere nausitako;
 Adalrikek mendiak hauta beretako.
- 1253 Karlen semeak huni ez utzi bakerik;
 Akhitzerat² segitu harmak zorrozturik;
 Han ezin bortxaraziz harma bihurtzerat,
 Sua eskuan ilkhi³ bazter erretzerat.
- 1257 Populu salbatzeko gosete menetik,
 Berbera bake galdez⁴ ilkhi zen iritik,
 (Han) harma bihurtuak⁵ laster berritz hartu;
 Nongo odoletik zen hil arte agertu.

¹ Egia segurua da. ² Akhitze-raino. ³ Sua eskuan zuela atera zen.
⁴ Bake eske. ⁵ Lehen bertso erdi honek silaba bat eskas baitzuen, 1255.
 bertsoak susmarazi digu bertso hasieran *han* kendu diotela.

- 1261 Iruñerat joan zen Luisen¹ harmada,
 Deus gutitatik² zuen beira³ enbuskada,
 Adalrik, bi semekin, Oriarriagan
 Jarririk, hondatzeko⁴, aiphatu errekan.
- 1265 Hoita lau urthe zuen Rolanen hiltzeak;
 Erne itxiki jende⁵ hartaz orhoitzeak;
 Halere gudu egin; nor ziren nausitu,
 Jakiteko argitan, nihork ez kondatu.
- 1269 Adalrik han gelditu bere bi semekin:
 Aita ala semeak herriko minekin;
 Gizon miragarri hoik gutik ezagutzen:
 Zenbeit gutiagoko mihiek aiphatzen!⁶
- 1273 Eman zioten gerla bethi Franzinari⁷,
 Bizia beiratzeko Eskal Herriari⁸,
 Duke bezala ziren agertzen kargutan;
 Zor zaie laudamena⁹ menderen mendetan.
- 1277 Laugarren erregea Eskal Herrietan¹⁰,
 Santxo Garzis, sorthua egun gogorretan;
 Itxiki gora buru, egin balentria;
 Bardenan irabazi behin bitoria¹¹.

¹ *Joan* –hau orain arte *gan* zen– eta *Luis*-, bina silabakoak dira. ² Gutxi-
 tik, gutxigatik, txuliatu zuen enbuskada! ³ *Beiratu* behar luke. ⁴ Nork
 nor hondatu? 1269. bertsoak argitzen bide du. ⁵ Jendea erne itxiki zuen.
⁶ Horiek ez, eta balio gutxiagoko beste batzuk, bai, aipatzen dituzte mihiek!
⁷ *Franciari* dio testuak oker. ⁸ *Eskal herriari* dio letra txikiz.
⁹ Laudorioa, goresmena. ¹⁰ *Eskal herrietan* dio berriz ere. ¹¹ Adizki
 laguntzailea, *zuen*, dute hirutan eskas bi bertso hauek.

- 1281 Bilduz lagun handia, Abderram urrundu,
Ordoño zuenean basan utzi kondu¹;
Franzian sarrarazi Aragonan gaindi;
Mouza kontra hil arte, izan bethi handi.
- 1285 Utzi zuen khoroa bere Semeñori;
Hunek ere ohore eman odolari
Eta ondoko utzi Inigo Arista;
Handi² zela aitzea izen³ aski baita.
- 1289 Haren denboran ziren inguru guziak
Etsaik⁴ handienez ikharan jarriak;
Eman zioten⁵ buru, khendu ere lurrak;
Halako fortunarik ez gizon beldurrak⁶.
- 1293 Inigez bigarrenak khoroa atzeman;
Bere aitak etzion argi guti eman;
Hura ere segidan ez basan lohitu;
Balde-Junkeran laster Abderram zehatu⁷.
- 1297 Emazte hartu zuen Urraka ederra,
Aragonan Aznarren ondoko beharra⁸;
Mende bat eta erdi bi bortz urtherekin⁹
Egon zen Aragona berex Nafarrekin.

¹ Hondakin gisa. ² *Haindi* dio testuak oker. ³ Izena aditzea aski da handia zela (sinesteko). ⁴ Hiru silaba hemen ere: ikus 1112. bertsoa. ⁵ Zien. ⁶ Ez du gizon beldurtiak. ⁷ Xehetu, birrindu. ⁸ Ondorengo izan behar zuena. ⁹ 160 urte, beraz.

- 1301 Hemen dire ethortzen orai bi Abarkak
Santxo Garzi biekin menden errepikak¹,
Denen buruan Santxo handia deithua,
Zortzi menden buruan berdin aiphatua².
- 1305 Azken horrek hedatu eskaldun herria;
Beretu, nola lehen, herri Kaskoinia;
Tolosako errege jarri bitorian;
Harmada pasaia³ urrun Espaiñian.
- 1309 Leongo erregea, Bermudez hersatu⁴;
Kastillako errege seme bat paratu⁵;
Kordobako inguru ibili banderak;
Andaluzian ere hedatu beldurak.
- 1313 Izen handiagorik nihork garraia⁶;
Erromanoek xoilki dukete ixitu⁷;
Beretu zuen kasik dena Espaiña;
Franziak ere utzi zioen zathia.
- 1317 Bazuen berthutea, ez xoilki gerlako
Bainan ungi guzien bardin hedatzeko;
Egin hainitz Eliza, zaharrak berritu;
Bethe gizon bereziz milaka komentu.

¹ Bi Santxo Garzi eta bi Abarka bi mendetan errepikaturik. ² Santxo Handia deitua, alegia, oraindik ere. ³ Pasearazi zuen. ⁴ Hertsatu, estutu.
⁵ Bere seme bat ipini, ezarri. ⁶ Nihork ez garraia⁶. ⁷ Gainditu.

- 1321 Garzia Santxez zuen semetan lehena,
Nafarroan errege ondotik izana;
Etzuen ungi kaustu aita lau semeri
Puskatzea khoroa, zohakona hari¹.
- 1325 Hainitz Moro errege zafratu² ondoan,
Aitaren berthutekin ezin ahantz loan³,
Aragonan errege anaia Garzia
Bere nahastalekin⁴ utzi ehortzia.
- 1329 Atapuerkan⁵ hil zen, soldadu bezala,
Anaia Fernandori egitean gerla:
Errege den gizonak jakin behar hiltzen;
Bainan zuhurtziari deus ez dio khentzen⁶.
- 1333 Utzi gabe harmada guzia biltzerat,
Su eta khar zen sarthu etsaien erdirat⁷.
Heldu zaizko ondotik Santxo Lazo deithu,
Santxo Noblea eta Remiro aiphatu.
- 1337 Azken horrek, grinatsu⁸, utzi Eskal-herri;
Godefroaren lagun Palestinan jarri;
Bere axkide hainitz segiarazirik,
Toki sainduen kharrak bihotza errerik.

¹ Berari zegokion koroa aita lau semeei zatitzeari gaizki iritzi zion.
² Makilatu, jipoitu. ³ Lotan ere aitaren "bertute" (podore) izanak –koroa osoa, semearen kaltetan aita puskatua (ikus aurreko ahapaldia) ezin burutik kendurik, anaia Garzia ehortzi zuen. ⁴ Iraultzaileekin. ⁵ Bost silaba ditu. ⁶ Hiltzen jakin, bai, baina zuhur izan ere bai. ⁷ Ez zen zuhur izan: eraso baino lehen armada osoa biltzen utzi behar zien. ⁸ Triste, arretatsu.

- 1341 Hamekagarren mende hiru laurdenetan,
Sakratzean¹ Ramirez Eskal-herrietan;
Ez da izan errege baliosagorik,
Ez eta zorionez haren parekorik.
- 1345 Asko buru arinei² beruna emanik³,
Nahastale puliki⁴ karzeler eginik,
Deskansu handi zuen eman Nafarroan,
Legeri⁵ ere indar non nahi ondoan.
- 1349 Logroñotik egorri Santxo Kastillako,
Lau-hazka⁶, zamaria⁷ ez sobra azpiko⁸;
Burua apha eman⁹ guduko gizona,
Bere aita hil zion Ruydar¹⁰ frikuna¹¹.
- 1353 Haren ondoko heldu, errege segidan,
Pedro Ramirez, hila hamargarren udan,
Eta Alonzo maite, gidari zuena
Gaston aphezpikua buru hoberena.
- 1357 Maramamon Kotondan emanik azpirat,
Harma xuritan¹² sarthu Kastilla handirat;
Bentzutu¹³ Baldespina eta Pedro Lara;
Kordoban ere eman ausarki ikhara.

¹ Sagaratzean. ² Buru arin askori. ³ Hiltzeko berun urtua edaten emanik (ikus Ziburuko Etxeberri: "Ematen zaiola berun urthuz aspil bethea", *Manual debozionezkoa*, 2750. bertsoa). ⁴ Askotxo. ⁵ Legeei. ⁶ Lauhanka. ⁷ Zaldia. ⁸ Aski bihurria. ⁹ Burua apal zuela eman zitzaion. ¹⁰ Hiru silaba dagozkie. ¹¹ Maltzurra, zitala. ¹² Tiro bat bota gabe. ¹³ Garaitu zituen.

- 1361 Santxo Ramirez utzi Alonzok ondoko;
 Segidan heldu Santxo, jakina mendeko¹;
 Gero Santxo hazkarra, zeinaren denborak
 Guti huzkur² ikusi eskaldun zaharrak.
- 1365 Hoita hiru, edo lau, errege izanak;
 Guziek erakhutsi bihotz haltoenak;
 Gerletan balorea, Elizentzat kharra:
 Guzietan lehena da Santxo hazkarra.
- 1369 Moreto³ mintzatu da Eskaldun erregez,
 Eliza sainduari hek eman laguntzez,
 Santxok egin botuaz Nabas ez uzteko,
 Non etzuen⁴ lehenik etsaia trenkako⁵.
- 1373 Moroek bazituzten tresor handienak,
 Urre, zilhar, tapiza, harri ederrenak;
 Kanpetako⁶ inguru fortea gathetan⁷;
 Herio eragiten handik etsaietan.
- 1377 Gathez egin hesia Santxok⁸ ezeztatu;
 Barnat soldaduekin bera lehen sarthu,
 Miramamolin zela Alkoran eskuan,
 Ezpata biluzia jarria tronuan⁹.

¹ Mende hartako gizon jakintsua. ² Ez kokil, ez herabeti. ³ Moret, historialari nafarra, jesuita. ⁴ Harik eta etsaia trenkatu arte. ⁵ Porrokatuko, txikituko. ⁶ Gudal-etzauntzetako, gualtegieta. ⁷ Ikus 1400. bertsoa: Bi bertso beherago *gatz egin hesia* deitzen du hau bera. ⁸ *Fantxok* dio testuak. ⁹ Miramamolin tronuan jarria zen (ikus 1416. eta ondoko bospasei bertso), *El Koran* eskuan zuela eta ezpata biluzia.

- 1381 Tripatik dio Santxok ezpataz ematen;
 Errozgora¹ lagunei hirriz erakhusten;
 Mihi bat² izatu zen haren laudatzeko;
 Othoiztu zuten denek tresora hartzeko.
- 1385 Harmada ikustean boz bera guzia,
 Ihardetsi zioen, bisaian hirria:
 "Ez naiz erresumatik ni hunat ethorri,
 Beiratuz³ barbaroen urre meta horri⁴.
- 1389 Lehenik hautsi badut hekien gathea⁵,
 Bilhatzen nuen xoilki herri laguntzea,
 Han distiaraztea egia zeruko
 Mahomet ehorztea basan sekulako.
- 1393 Hortako hirriskatu nik ene bizia,
 Dena den⁶ Jainkoaren dohaina guzia;
 Zeruan eta zuen beso hazkarretan
 Fidatu naiz gerlako oren txarrenetan.
- 1397 Ez dut urriki behar; gauza gan gogara⁷;
 Etsaia ostrikatu⁸, xeden arabera,
 Nahi bezenbat⁹ gizon zukeien¹⁰ berekin
 Eta forte hazkarrak gathe burdinekin¹¹.

¹ Buruz gora etzanda: *errozgorra* dio testuak. ² *Ba* dio testuak. Hemengo *mihi bat* hau bi lerro beherago *boz bera* dio. ³ *Beirat* uz dago testuan. ⁴ *Beiratu* hemen datiboaz: "so egin". ⁵ Hiru arrazoigatik hautsi du lehen haien katea. ⁶ Guzia, dena den, Jainkoaren dohaia da. ⁷ Nahi bezala joan da. ⁸ Ostikatu. ⁹ *Bezinbat* dio testuak oker. ¹⁰ Eduki arren. ¹¹ Ikus 1375. bertsoa.

- 1401 Etsaiaren kanpako aberastasuna,
 Emazue¹ tenploan, orhoitzapen ona²,
 Berotzeko gizonak, fede hirriskutan,
 Ethor ditezken gerla segidakoetan.
- 1405 Gutiago balios³ gauza ditezkenak
 Har betza soldadutan⁴ beharra duenak,
 Justizia beiratuz lanen arabera,
 Guziek ez baitute jasan zauri bera.
- 1409 Gaztetasuna dute askok iragaten
 Gerlari izerdia dutela ematen;
 Izan bezate beraz zahartu orduko
 Behar dena, deskansu, noizbeit bizitzeko.
- 1413 Uzten⁵ zuei guziak; enetzat gatheak,
 Ohore dautalakotz⁶ hekien hausteak;
 Galdetzen ere⁷ perla, tronuan jarria,
 Agertu nionean ezpata gorria"⁸.
- 1417 Miramamolin zuen perlatzat aiphatzen,
 Hura bera zelakoz tronuan agertzen,
 Izen goitia zuen omen Esmeralda⁹:
 Hartako Santxoz perla deithua¹⁰ izan da.

¹ Ipin zazue. ² Aberastasun hori tenploan dagoela jakitea oroitzapen ona izango da gero dioenerako. ³ Hain baliotsu ez. ⁴ Soldaduen artean ⁵ Dizkizuet. ⁶ Eman didalako. ⁷ Dut. ⁸ Tronuan jarria zegoen perla: ikus 1379-80. bertsoak. ⁹ Harako beste testu hura dakar gogora: "eta throno bat zen ezarria zeruan, eta norbeit throno gainean iarririk... eta zen thronoaren inguruan orzadarra smaranda (=esmeralda) zirudiela" (Apokalipsi IV,2-3). ¹⁰ Santxok deitua.

- 1421 Harma seinale Santxok gatheak ekharri,
Esmeralda erdian zioten ezarri;
Gizon guti agertu haren indarreko;
Izpiritu ez eskas, oro izateko.
- 1425 Hark zuen Tudelarat Ebro lerrarazi;
Hartakotz, Erromano lan¹ eginarazi;
Geroztik hiri hura ur onek freskatzen;
Haren zubia jendek urguluz zapatzen.
- 1429 Aragonan Beranger haren etsai bizi;
Kastillako² errege lagun altxarazi,
Santxoren erresuma biek partitzeko,
Zoriona bazuten haren bentzutzeko³.
- 1433 Bere eskaldunekin zituen ehortzi,
Harretako seinale hirrigarri utzi,
Bi otso asikika haren erresuman:
Seinale hobeago etzezaken eman.
- 1437 Hoita hamalau urthe mende hamabiek⁴,
Theobald hautatzean eskaldun herriek.
Errege sarthu laster, haren izeneko
Theobald bigarrena, sorthua gerlako.
- 1441 Estuñiga, Agramont, Gebara berekin,
Itsasotan urrundu gurutzearekin;
Lur Sainduei beharrez⁵ laguntza ekharri;
Balentriak eginik handik zen ethorri.

¹ Lan erromanoa, alegia. ² *Castillago* dio testuak. ³ *Erresuma partitzeko* eta *haren bentzutzeko* elkarren segidan; izan ere, osagarri zuzena genitiboan esatea ez zen nahitaezko. ⁴ 1134. urtea. ⁵ Indarrez, bortxaz.

- 1445 Henrike Xanpañako haren ondokoa;
Alaba Joanari hark utzi khoroa;
Hunek dote eraman Philip ederrari,
Franziako tronuan behar zena jarri¹.
- 1449 Segidan nausi sarthu Luis² Hutin txarra,
Karlos eder, Joanna, Blanka, Leonora,
Febo, Katalina Fox, Labrit azkeneko;
Eskaldunak horrekin khoroa galtzeko.
- 1453 Hamabortzgarren mende hamabian zela,
Nafarroa jarri zen Español bezala,
Albarez eta Alba, bi duke aiphatu,
Fernandoren ordenaz Iruñean sarthu.
- 1457 Joannes Labrit eta Andre Katalina
Heretiko izanez, hoztu eskalduna;
Jarri espāñolekin fuero³ beiratuz;
Aita saindu Juliok berak engaiatuz⁴.
- 1461 Baziren jadaneko kantoin eskaldunak
Españiari⁵ berak esteka⁶ zirenak:
Hek Bizkaia, Alaba, eta Gipuzkoa,
Hola joan⁷ puskaka eskaldun khoroa.

¹ "Jarri behar zenari", noski. Ikus honen antzeko aposizio bitxiak: 37., 197. eta 574. berts. ² Bi silaba ditu, frantsesez bezala: *Louis*. ³ Honek hiru silaba ditu. ⁴ Kateatuz, hartaratuz. ⁵ Honek bost silaba ditu. ⁶ Berez *estekatu* behar luke: lot, erants. ⁷ Hona berriz ere –ikus 1261. berts.– *joan*, ez *gan*.

- 1465 Kausa dire mendiak, Franses eskalduna
Ez bazen¹ Nafarrekin Español egina;
Karlos Kintok ikusi hark eman legeak
Etzuzkela hain urrun izan ohoreak.
- 1469 Kantu hauk eman ditut², ibiliz larriki³,
Hainitz zen unhatoren, egonez xeheki;
Jainkoak nahi badaut bizia luzatu⁴,
Oraiko eskaldunez nahi dut mintzatu.
- 1473 Laphurdi, Xuberoa, Nafarroa biak,
Gipuzkoa, Alaba, Bizkaiko hegiak,
Nahi ditut hedatu bere andanetan⁵,
Eskaldunek ikusgai⁶ zein bere tokitan.
- 1477 Nahi nuke altxatu herri bakhotxari,
Zor zaion aldarea haren denborari;
Erran herri bakhotxa nola den agertzen,
Zer jaun edo nausiek⁷ duten ohoratzen.

¹ "Español egina ez izatearen kausa", balio bezala. ² *Hau* eta *ditut* dakartza testuak. Bietako bat oker dago; *hau*, noski, adizkiaren silaba biak beharrezko baititu bertsoak. ³ Ondoko bertsoa *xeheki*-ren antonimoa, "grosso modo" esan ohi dena. ⁴ Bertso honetan *nahi*-ren aurrean inprimategiko okerra den *nahoa* dago idatzia. ⁵ Sailetan, taldeetan. ⁶ Aurrean ergatiboa duenez gero, *ikusgai* hau "ikusteko" bezala berrirakurtzea dateke hoberena. ⁷ Nolakoa nagusiek.

Laugarren Kapitulua:

ESKAL-HERRI BAKHOTXA.

- 1481 Ez nuen arren nahi joan¹ urrunago,
Segitzen dut lerroa hainitz aitzinago,
Erran ondoan nola lehen Eskalduna
Hedatu zen pusketan Ibernia barna²;
- 1485 Toki haren izena aspaldi Irlanda,
Erran nahi eskaraz ur erdiko landa.
Mela³ eta Giraldik⁴ dute erakusten
Hango jendea mendez Kantabretik jausten.
- 1489 Eskoti deitzen ziren hekin arabera,
Eta eskaldun⁵ daukat izen hori bera,
Hala nola angeles izen bertze asko:
Berry, Cerby, Arrubi, Cantorbery, Beko.
- 1493 Joan da Irlandarat lehen eskalduna
Nola baidoha orai Montebido⁶ barna.

- Nola duzke⁷ zuhaitzak zazpi adar eder
Begitan ditezkenak andanekin ager,
- 1497 Hala da Eskal herri zazpi alde jartzen,
Bederen hurbildanik bazaio beiratzen.

¹ Tolesta itzazu hitzok horrela: "joan nahi ez nuen arren". ² Hemendik aurrera poetak ez ditu gehiago bertsoak launakako ahapaldietan sortatzen. Aldakuntza, egia esan, formala da; lehen ere bina bertso baitziren hoscide, ez launa. ³ "Mela bizi zen hoita hamar bat urthe Jesus hil geroz" (e.o.). ⁴ "Giraldi bizi zen hamaseigarren mendean" (e.o.). ⁵ Euskalduntzat. ⁶ Ez zuen haatik "Montebidoko berriak" izendatu bere liburua: bertsoak bortxatu du hiri izena aldatzera. ⁷ Dituzke.

- Aldean¹ Laphurtarra ez da Xuberoko,
 Ez eta Nafartarra nahi Alabako;
 1501 Hemen jaio herriz² du bakhotxak izena,
 Bainan urrun edozein nahi Eskalduna.
- Nafarroa-Behera, Xubero, Laphurdi,
 Franzia³ zitzaitzaizkon partiletan³ geldi.
 1505 Españaiko dire Nafarroa gora,
 Alaba, Gipuzkoa, Bizkaia ederra.

NAFARROA BEHERA.

- Nafarroa-Behera hasten Laphurditik,
 Mendixketan hedatuz iguzki aldetik.
 1509 Donapaleio eta Garazi hiriak
 Oihan artean dire agertzen liliak:
 Bi erroter hautatu gidari baituzte;
 Larraburu, Lantharet, izenak dituzte;
 1513 Ez aski izatea gorphutzen dohainak
 Baituzte mihiz ere urrezko pikainak⁴,
 Hedaduraz Baigorri herri handiena,
 Sudun arnoz Larzabal naski joriena.
 1517 Jenderik gehiena biziki arin da;
 Itsas aldetik harat ganbiantza bada:
 Lurrak balu bezala hedatzen jendetan
 Su hain gori duena bere mahastitan⁵.

¹ Nor bere aldean, alegia, edo probintzian, "zazpi alde" dituela esan baitu bi bertso gorago; *alde* –gero "hemen" dioena– hiru bertso beheragoko *urrun*-i kontrajartzen zaio. ² Jaioterriz, jaio den herriari dagokiona. ³ Zaitan, zati gisa. ⁴ Bikainak. Hiztun bikain urrezkoak dira edo urrezko mihi bikainak dituzte, alegia. ⁵ Irakur honela: lurrak mahastietan hain gori duen sua jendeetan ere hedatzen balu bezala.

1521 Halturan eskax dire gizon gehienak,
 Eta guti aphaintzen dituzte errainak;
 Etxeko jaunak berak xamarrekin dire,
 Bertzetan¹ jakaki hoik emazten² baitire.
 1525 Etxetan ere ez da hainitz fantesia³,
 Kanpo ala barnetan kixkil⁴ lan guzia.

 Nafarroa-Beherak izan du ohore;
 Haurretan ez du izar eskas orai ere.
 1529 Beltzunzeren omena urrun da hedatzen;
 Lore ederragoek Harispe beztitzen:
 Bera egin da gizon, zorrik ez nihori;
 Odola du ausarki gudutan ixuri;
 1533 Ohorezki du higan bere eskalera;
 Etzaiote⁵ nihori sobra dela gora⁶.
 Franziako mareskal ez da Eskaldunik;
 Harispe da bakharra hortaratu denik.
 1537 Prezatzen dute orok haren iguzkia:
 Jainkoak dioela⁷ luzeki bizia.
 Izena eman dio bere ilobari,
 Dutey-Harispe denek maite dutenari:
 1541 Ungi dohako arras loratu izena,
 Ez da husu⁸ aurkhitzen holako gizona,

¹ Beste lekuetan. ² Emazteen(ak). ³ Bonbonkeria. ⁴ Kaxkar, ziztrin.
⁵ Ez zaio (iduritzen). Ezen lapurteraz "Zer zaizu?", esate baterako, gure "Zer deritzazu?" bezala da. ⁶ Goregi dela. ⁷ Eman diezaiola. ⁸ Usu, maiz.

- Dagenet izatu da luze deputatu;
 Badu nihork bezenbat horrek izpirituz;
 1545 Lurreko itzuliek¹ ez bezate izi;
 Buru onek luzerat eramaten hauzi².
 Anaia Isidor du, Laphurdi guzian,
 Bidetan aitzindari, omen berezian.
 1549 Etxeberri premua izan da Parisen,
 Deputatu egina entzunik solasen³.
 Irakutsi du bethi hainitz zuhurtzia;
 Ez du hark aphalduko⁴ sorthu den herria.
 1553 Anaia du Parisen orai deputatu;
 Frankeza⁵, diru eta buruz da hautatu.
 Hoik bezala Baigorrin Etxauz⁶ zen sorthua,
 Tursen arxaphezpiku gero higatua.
 1557 Haren jauregian da d'Abbadie jauna⁷,
 Xubero Arraztetik ethorki duena.
 Ez dute Eskaldunek axkide hoberik;
 Beldurtzeko⁸ ere da duten halakorik.
 1561 Larre garaztar bat da, Nafarroa goran,
 Izatu aiphatua erregen denboran:
 Izen horrek oraino dakharzke⁹ ohore,
 Izan da deputatu Larraburu ere.
 1565 Garaziko seme da Salaberri jauna,
 Aphez orotan naski buru hoberena;

¹ Atze-aurrek, gorabeherek, jirabirek. ² Luzera eraman auzia: pazientzia hartu, ez uste batbatean argitzen direla gauzak. ³ Solasean. ⁴ Beheitituko, eratsiko. ⁵ Ugaritasuna, eskuzabaltasuna. ⁶ Bertrand de Echauz, Axularrek bere *Gero* eskaintzen diona. ⁷ Lore jokoen asmatzailea eta sustatzailea: ikus 323. ⁸ Hemen eta 2227an *beldur*- gure *susmo*- da. ⁹ Ez ote du *dakharke* behar?.

- 1569 Baionako erroter etzen halakorik;
Ez dio gaizkiari ematen bakerik;
Edozein ifrentzutan¹ nahi den agertu²,
Haren mihi kolpeak jasan behar³ ditu.
Lagun du Arbelbide, erroter khartsua,
Gaxtaginen trionfaz bethi beldurtua.
- 1573 Tokiari darraiko hainitz izpiritu;
Landerretzek pikainak handik bildu ditu;
Mauleon da erroter estimu handitan;
Loreak bil letzake herrunka⁴ orotan.
- 1577 Ez dezaket izenda nor den seinalatzen⁵,
Edo herri bakhotxak zein duen prezatzen;
Bidaxunetik hasiz higan Alduderat,
Eta Arnegin gaindi ethor Heletarat,
- 1581 Sobra izen liteke bidean hartzeko;
Utziren ditut behin⁶, gero ikusiko.

NAFARROA GOIKOA

- 1585 Nafarroako etxe zaharrak badire,
Bi Nafarroak luze⁷ betan⁸ bizi dire;
Español jarria da goiko Nafarroa;
Hibaia handia du hegotik Ebroa.

¹ Azpigainetan, itxuratan, aurpegitan. ² Agertu nahi delarik; gaizkia, noski. ³ Bebar dio oker testuak. ⁴ Apustu, maila, lerro. ⁵ Nor nabarmentzen den, edo nabarmentzen dena. ⁶ Behingoz. ⁷ Luzaz, aspalditik. ⁸ Batean, batera.

- Baditu hoita hamar lekhoa luzean,
 Eta naski hoita bortz zabaltasunean;
 1589 Franzia du mugarri iphar alderditik;
 Aragon menditsua bixtan iguzkitik¹;
 Iguzki sartzealde, Kastilla zaharra,
 Guriopez² duena agertzen mustarra³.
 1593 Gipuzkoa, Bizkaia, itsaso aldean,
 Hedatzen zaizko, berex, mintzo ber-berean.
 Mendi gorenak dire Adi, Altobizkar;
 Belateri darraizko⁴ ehun mila bizkar.
- 1597 Hamabi ehun eta hoita hamalaua
 Ez dugu jasan behar izan dadin gaua⁵:
 Xanpañako konde zen Thibaut aiphatua,
 Santxo zazpigarrenaz suhi hautatua.
 1601 Ezkontzaz zion Blankak Thibauti ekharri
 Nafarroa guzia, poxi⁶ prezagarri.
 Ukitu zuenean ezkondu beharrak,
 Franziaiko errege, Filipe ederrak
 1605 Hekin ume Joanna tronurat altxatu⁷,
 Nafarroako lurraz khoroa berratu⁸.
 Segidan izan nausi Ebruzko kondeak,
 Gaston maitatu eta Albretar jendeak.
 1609 Hamabortz ehun eta hamekan bezala,
 Albak eman zioen lege espñoala.

¹ Sortaldetik. ² *Burujope*-ren aldakitzat jotzen du *OEH*-k, 727. or.: harrokeria, hantustea, goitura. ³ Sudurpeko bibotea (?), larderia.
⁴ *Dorraizko* dio testuak. ⁵ 1234. urteak iluna ez, argia izan behar du, ezaguna. ⁶ Puska, zati. ⁷ Frantziako erregek altxatu zuen Joanna tronurat: ikus 177-184. bertsoak. ⁸ Gehitu, handitu, zabaldu.

- Joannes Albreten haur Henry bigarrenak
Nafarroa-Beheran zituen izanak¹.
- 1613 Margarita Baloa² andre zuen hartu,
Eta Joanna Albret hartarik³ izatu.
Antonio Burbonek Joanna hartzean,
Jarri ziren aphur bat behar gerizean⁴.
- 1617 Eta mundurat eman hirugarren Henry,
Zeintarik laugarrena baitzaukun⁵ ethorri,
Henry handi deithua, Eskaldun odola;
Nahi bada Kaskoina bekhaitz dadiela⁶.

XUBEROA

- 1621 Sei mendeak zirela eskas bortz urtheren⁷
Eskalduna nausi zen Xuberoko lurren.
Lur hori deithua zen denboran⁸ Subola,
Bizkonde titulua gora zakharkela⁹:
- 1625 Hama-hiru mendea zelarik seiean,
Filipe ederrari joan zen dotean.

Pirene grekez, eta eskaraz Subola,
Erran nezake kasik bardintsu direla¹⁰.

¹ Ondasunak. ² Hiru silaba ditu. ³ Hargandik. ⁴ Behar zuten babesean, soseguan. ⁵ Baitzitzagun. ⁶ Aiher, haserre dadila. ⁷ 595. urtea. ⁸ Denbora hartan. ⁹ Erakusten zuela: ikus 1718. ¹⁰ *Pir*- eta *su*-gauza bera omen dira: "sua".

- 1629 Suprefetak Mauleon¹ egiten ohore:
Kantoin da Atharratze, xumea badere.
Xuberoko jendea omenez² leguna;
Badakharke mihitan nihon den zumena³.
- 1633 Sinhestea badute, bethi izan ere;
Arintzat derauzkate⁴ hainitzek halere.
Ez ahanzten hargatik Maitiren fedea;
Mauleon zaindu zuen aiten sinhestea,
- 1637 Kadiratik arthiki⁵ predikari tzarra,
Harritua ezarri gezurti ozarra⁶.
Orai ere badire giristino hautak,
Semeak maite Jainko segitua aitak⁷.
- 1641 Damurik⁸ zenbeit gazte izpiriturekin
Eman direla makhur⁹ aiten sinhestekin!
Ez da Jainko legea nihoiz ganbiatzen,
Munduko berthuteak hark ditu hedatzen:
- 1645 Ez duke beraz nihork, ungi bilhatzeko,
Edozein gisaz hari gudu egiteko¹⁰.
- Gizon ederrik bada Xuberoa hortan;
Biltzen dute bizia asko inginutan¹¹;
- 1649 Erne dire beharritz¹² nola izpirituz,
Ez dire loharkatzen¹³ kantaz eta xistuz¹⁴

¹ *Mauleo*- deitzen du hiria; hainbestez hau kasu inesiboa da. *Maule* ere bai; ikus 1575. bertsoa. ² Izenez, famaz. ³ Munduko zumen guzia; hau da, malgutasuna, liraintasuna. ⁴ Dauzkate, gure *eduki* gabe honen faktitibo *erađuki* batetik sortua; ikus 2264. ⁵ Jaurtiki, iraitzi. ⁶ Lotsagabea, mutiria. ⁷ Aitak segitutako Jainkoa maite du semeak. ⁸ Zoritzarrez. ⁹ Gaizki, oker. ¹⁰ "Ez duke gudu egiteko": ez dezake gudu egin, alegia: ikus 292. Esanahia: ongi bila, ez dezake inork Jainkoari –Jainkoarentzat– edozein gisaz gudu egin, Maitik bezala. ¹¹ Asmu eta injinio askotan irabazten dute bizimodua. ¹² Belarritz. ¹³ Lokartzen; ez dira nagi eta soraio. ¹⁴ *Xiztuz* dio testuak.

- Darthez ezaguna da Franzia guzian,
Bankako¹ urreak du beztitzen bizian;
1653 Haren adarrek² ere ohore ibilki³;
Izen garbiagorik ez diteke uki⁴.
Eskaldun suprefeta bat bederen bada,
Eta hura d'Andurin Mauleko⁵ seme da,
1657 Gizon jakin, zuzena, bethi ohorezko,
On galdez⁶ dabilana bihotzez herriko⁷.
Atharraztik ilkhi zen⁸ Chaho jakinsuna,
Beira balu fedea, Eskaldun lehena.
1661 Gutik dute fransesa nola hark ibiltzen⁹,
Ez du ere parerik denean mintzatzen.
Balinba¹⁰ nahiko du holako gizonak,
Laguntzen duelarik zeruko dohainak,
1665 Eskaldunen fedea berriz besarkatu¹¹,
Eta heiekin biziz herria altxatu!
Errotik katoliko dire Eskaldunak;
Ez ditezke bertzela hekien lagunak¹².
- 1669 Barkus du bere herri Xilo argituak¹³:
Etxeleku ere du maitatu zeruak,
Emanez izpiritu hanbat hedatua.
Gorritepen¹⁴ ondotik, Hagou da hautua.

¹ Banka: Alduideko hiri baten izena. ² Kimuek, semeek. ³ Darabilte: *ibili* iragankorra, ikus 1661. bertsoa. ⁴ Aipa. ⁵ Hemen *Maule*, ez *Mauleo*.
⁶ Bila. ⁷ Herrirako. ⁸ *Ilkhitzen*, dio testuak. ⁹ Erabiltzen: *ibili* iragankorra. ¹⁰ Oxala! nola ez bada! ¹¹ Nahiko du besarkatu.
¹² Lagunek ere halakoak izan behar. ¹³ Ikus 43. bertsoa. ¹⁴ Gorriteperen, alegia.

GIPUZKOA

- 1673 Franziaren kontra da, mendebal aldetik,
Gipuzkoa ageri¹ itsas bazterretik,
Errepira² ederrik baitu bazterretan,
Hala nola lur guri herri guzietan.
- 1677 Jendea ere ez du gaxtoa, segurki;
Maitatu ez duena ibiltzea gaizki.
Ondarrabiak badu inguru harrasi,
Aspaldion zaiona arrailatzen³ hasi.
- 1681 Oriok freskatzen du luzeki Tolosa,
Eskaraz deitzen zena lehen Ithurisa.
Urume ondarrean⁴ Donestia sortzen,
Etxe guzia bardin duela agertzen.
- 1685 Ez du urrun Pasaia, portu hoberena,
Erran nezake kasik Europan lehena.
Bergara aiphatzen da ematen eskola,
Dohatua delakotz hiriak bezala.
- 1689 Gipuzkoak izan du hainitz gizon handi;
Hekin handitasunaz⁵ bethi orhoit bedi;
Hori da bide ona gora hizateko⁶
Eta omen garbiaz luze higatzeko⁷.
- 1693 Hango: san Inazio, lehen jesuista,
Bresilgo apostolu, Joseph Antxieta,
Muxiko kardinala, Sandobal, Ayardi,
Ubilla, Idiakez, aphezpiku handi;

¹ Ageri da. ² Ibai ondoko lurrak. ³ Kraskatzen, zartatzen. ⁴ Barre-
nean, bukaeran. ⁵ *Handitazunaz* dio liburuak. ⁶ Ez ote da *higateko*?; ikus
higan zen gorasko, 1722. bertsoa. ⁷ Ez nahas (*h*)*igan* eta *higatu*.

- 1697 Jauregi, Olozabal, Ibarra, Rekarte,
 Arrese, Arteaga, Gabiri, Ugarte,
 Jakin eta aituak ziren denborako;
 Agirre, Borda, Isas, nausi eskolako.
- 1701 Erregen sekretari: Hoa, Amezketa,
 Aroztegi, Ibarra, Ipeñarrieta,
 Gaztelu, Mendizorroz, Perez Elizalde.
 Elorregi, Zabala, Zara, Larrunbide.
- 1705 Jeneral izan dire: Lasa, Urkiola,
 Zubiurre, Ibarra, Okendo, Zabala,
 Otxoa, Arriaran, Eraso, Berritu,
 Irigoien, Urdaire, Aranburu, Portu;
- 1709 Garibai, Zamaloa, Isasti jakinak,
 Utzi Gipuzkoari lore ederrenak.

BIZKAIA

- Bizkaiko mendixketan sortzen da hirria,
 Aberatsa du haran ageri guzia¹.
- 1713 Bilbao du lehena hiri guzietan,
 Asturiako ilek daukatena mentan².
 Ansa³ du hiri horrek arrainez bethea,
 Aiphatua da hango angula maitea.
- 1717 Señoria Bizkaiko titulu lehena,
 Ohore handiz bethi ekharri duena.
 Meheak ditu lurak asko bazterretan,
 Xakolin prezatzen da gaztainen artetan⁴;

¹ Handik ageri den haran guzia aberatsa delako sortzen bide da irria.
² Arrakastan, kaikian, sapan. ³ Nasa, kaia. ⁴ Gaztainak jan artean.

- 1721 Bada marmola eta mea burdinazko,
Mende bederatzian higan zen gorasko;
Ordutik bazituen biltzar bereziak,
Bere aztura¹ zuhur eta justiziak;
- 1725 Bainan Kastillak zuen luzean² beretu,
Eta fuero maitez lastersko³ larrutu⁴.
Felipe bigarrenak, maitez bizkaitarra,
Aitoren seme egin haren haur suharra⁵.

ALABA

- 1729 Salinan gaindi⁶ sartzen arrai⁷ Bitorian,
Mila herri duena bixtak⁸ agerian.
Han zituen Augustek Kantabreak herstu,
Hartako⁹ hiri hori Bitoria deithu.
- 1733 Santxo handiak zuen altxatu hiria,
Sarrasinei¹⁰ khentzean gaudian¹¹ bizia.
Badu zezenetako plaza ederrena;
Hor zelebratzen dute besta adinena¹².
- 1737 Mororik ez omen zen han nihoiz nausitu;
Zortzigarren Alonzok zituen beretu.
Han arte Arriagan zituen biltzarrak,
Harat aphezpikua uzten¹³ Kalahorrak,

¹ Ohitura, usario. ² Luzaki, luzaz. ³ Laster samar. ⁴ Gabetu. ⁵ Kar-tsua, bulartsua. ⁶ Barrena. ⁷ Alai, pozik: lehen (1711.) *irria sortzen*, orain *arrai sartzen*. ⁸ Hitz lauz balego: "non bixtak baitu". ⁹ Hargatik. ¹⁰ Moroei. ¹¹ Guduan, borrokan: ikus 688. bertsoa. ¹² Zaharrena. ¹³ Hara joaten utzi, alegia.

- 1741 Lagun¹ aitoren seme eta infanzunak,
 Hautatzeko nausi on urthe² zitezkenak.
 Bitorian egon zen Josepen³ tresora,
 Ihesi heldu zena Franzia aldera.
- 1745 Gipuzkoa, Bizkaia, Alaba heiekin,
 Barduli deitzen ziren mende lehenekin,
 Berritan izan dute ehun aitzindari,
 Ohore emaileak bere herriari:
- 1749 Gibelalde, Arrondo, Zoroa bizia,
 Ithurralde, Zagasti, Barnetxe handia.

LAPHURDI

- Seigarren mendea zen eskas bortz urtheren⁴,
 Laphurdin hedatzean Eskaldun lerroen.
- 1753 Sasi⁵ zen han artean⁶ Baiona inguru,
 Ematen dugularik barne Hiriburu⁷.
- Azkenik behar bada Laphurdi kantatu,
 Gutik lan gaitzagorik dute besarkatu,
- 1757 Ez gaitz delakotz⁸ hanbat kanten emaitea,
 Bainan minbera baita egia maitea.

¹ Lagun zituelarik. ² Kide, garaikide izan zitezkeenak. ³ Jose Bonaparteren. ⁴ 495. urtea; konpara hau eta 1621. bertsoa. ⁵ Baso, mortu, eremu. ⁶ Orduarte, artean. ⁷ Ingurua eta Baiona bera. ⁸ *Delakotz* honen ordez ezin esan zezakeen *baita* ("ez baita gaitz" beste zerbait zatekeen), baina ondoko bertsoko *baita*-ren ordez berriz ere *delakotz*, bai.

- Laphurdi Franzian da, Eskaldun herria,
Gure aitek zioten khendu elhorria;
1761 Hek kasatu¹ laphurra han zena gordetzen,
Bazterrak zituela ikharaz bethetzen.
Mugarri lau aldetan ditu itsasoa,
Ihuri, Mendiondo eta Bidasoa:
1765 Urezko hiru bide eta herrixka bat,
Mugarritako onak zer nahi bezenbat².

- Kaskoinen ingurutik edo iguzkitik
Baionarat lerratzen Ihuri Bardoiztik,
1769 Biduzekin bidean delarik nahasten,
Edo bat dutelarik Ahurtin egiten.

- Bidasoa da sortzen mendebal aldean,
Espainia duela berexten jaustean.
1773 Hegoan Mendiondok lurrez du atheka,
Ez baita berehala joanen trunbilka³.
Itsaso handia da hedatzen negutik,
Herria beiratzeko lasterken⁴ menetik.
1777 Hola ditu Laphurdik hegalak hedatzen,
Kaskoin, Nafar, Español dituela jotzen.

- Lehenago izan zen Erroma handia
Hastapenean arras ohoin mindegia⁵,
1781 Bainan garbitu zuen ethorki lan onez:
Laphurdiko ohoina etzen Eskaldunez⁶.

¹ Aurtiki, iraitzi. ² Zernahi bezain onak. ³ Amilka, iraulka. ⁴ Eraso-aldien, jazarpenen. ⁵ Kabia, zuloa. ⁶ Esanahia: hasieran lapur zulo hutsa izanagatik Erroma gero handia egin zen, bere etorkia garbitu zuelako; Lapurdiko lapurrak ez ziren euskaldunak, ordea, eta ez zen zer garbi.

- 1785 Tzarkeria duenak bizian laneko,
 Laphurdin orai ere ezin higatuko;
 Lehenago gaxtoak estali baditu,
 Nihork hekin itzalak hain higuin ez ditu.
 Nihongo haurrak ez du buru zuhurrago,
 Elgerkeriei¹ beira hainitz guti² dago.
 1789 Ez ditu segituren herri horren haurrak
 Jaiura³ gaxtotako muthil gazte tzarrak,
 Haltoa du arima, aitoren bihotza;
 Ez du beldur beroa, hain guti izotza:
 1793 Gose edo egarriz ezin beratua⁴,
 Lan gehienetako da gizon hautua.
 Gorphutzeko indarrez dohatua ungi,
 Ez beldurrik halturan ikustea argi⁵;
 1797 Zaintsu eta arina, ihardukitzeko⁶
 Ez du oinezkoetan parerik kaustuko.
 Pilotako jokoan agertzen denean,
 Galtzak eta athorra bakharrik soinean,
 1801 Atzetik bildu jendek⁷ egiten aithorra
 Gazte lerdena⁸ dela muthil Laphurtarra.
 Bozkarioa⁹ ez du sobera largatzen,
 Nigar eta hirrien badaki neurtzen¹⁰.
 1805 Ageri baduela beruna buruan;
 Begiratuagorik ez da inguruan.

¹ Ergelkeriei, erokeriei. ² Ikus 482.; han bezala hemen ere *hainitz guti*, ezina dirudiena; ez ote da honela irakurri behar: "ainitz jende ez dago (gutxi dago) ergelkeriei begira", edo onartu behar *hainitz* izan daitekeela gure "oso, txit" eta abarren antzeko. Ikus honen alde 1942. ³ Jaidura, joera, biska. ⁴ Bigundu, malgutu. ⁵ Argi bila gora joateko, prest. ⁶ Lehiatzeko, nor gehiagorako. ⁷ Kanpotarrek. ⁸ Liraina, txairoa. ⁹ *Bozkarioa* dio testuak. ¹⁰ Hiru silabakoa da hitz hau.

- Herrunkari¹ batere² diona beiratzzen,
 Nihongo ostatutan ez da arlotatzen³.
 1809 Ez luke begitarte edanez sobera,
 Bide on segitzeko aski hori bera.
 Herrixka zenbeit bada naski bazterretan
 Eman ez ditekenik bertzen izaritan⁴;
 1813 Gehienez mintzo naiz: haitzak baduela
 Guziek badakite non nahi itzala⁵.
 Laphurtarrek ez dute maite estekarik⁶:
 Halere legek hetan ez jazar beharrik.
 1817 Nihoren oinetarat ez dire erortzen,
 Fagorea ez dute ahuzpez bilhatzen⁷.
 Handi ala ttipiak artexenak⁸ dire,
 Maitagarriak ere, hantatzen⁹ badire.
 1821 Ez dute jan nahiko eskaile¹⁰ ogia,
 Irabaz badukete¹¹ bere janaria;
 Alferrei ez diote¹² ekhartzen agurrik,
 Lanak ez du baxatzen aitoren semerik;
 1825 Gizonari darraiko¹³ zerbeit egitea;
 Eskuak gurutzatuz ez on egotea¹⁴.
 Gehienek etxea berek erabiltzen,
 Ontasun arabera¹⁵ muthil dela hartzen.
 1829 Othe diteken¹⁶ nago nihon langilerik,
 Lan dorphe¹⁷ egiteko, hain mehe¹⁸ bizirik¹⁹.

¹ Tornuari, mailari. ² Batere ez: ikus 187. bertsoa. ³ Arlote egiten, alfertzen, zabartzen. ⁴ Neurritan. ⁵ Haritza. Errefrau polita: nonnahi du haritzak itzala. ⁶ Loturarik. ⁷ *Bilhtazen* dio testuak. ⁸ Zuzenenak. ⁹ Tratatzen, haiekin harremanak egiten. ¹⁰ Eskale, eskatzaile. ¹¹ *Irabazi* hobe. Esan zezakeen, *ba-* isildurik, *irabazi dukete*. ¹² Diete. ¹³ Dohakio, dagokio. ¹⁴ Egotea ez da on. ¹⁵ Ikus *izan arabera*, 64. bertsoa. ¹⁶ Dudan, galdezka. ¹⁷ Latz, neketsua. ¹⁸ Gartxu, xuhur. ¹⁹ Bizi denik.

- Hoita hamabortz herrik Laphurdi egiten;
Bakhotxak bere oldez argi erakusten.
- 1833 Aphezpikua dago Baiona hirian;
Ikhasi du Eskara, atzea Franzian:
Hartako Lacroix jauna Eskaldunek maite,
Bere mihian hori mintzatzen zaiote,
- 1837 Erakutsiz guziei Eskaldun mintzoa
Ez dela uste bezen ikhasten gaxtoa.
Kaskoinek darasate¹, zazpi urthe bethez,
Debrua egon zela deus ikhasi gabez:
- 1841 Munduko mintzoetan ez da hain garbirik;
Ez eta behar bada hain gai handikorik.
Damurik ez direla herritako jaunak
Bere mintzo ederra arthatzen² dutenak!
- 1845 Ezagutu mihitan³ naski zaharrena
Ez liteke utz nola atzo sorthu dena;
Ez ginezake ikus, setioz⁴ bezala,
Erdarak orotarik hertsatzen duela,
- 1849 Erran gabe berritan mintzatzen hasiei⁵,
Utz dezoten bizia zaharren mihiei⁶.

- Laphurtarrek badute dohain berezia,
Ez dute nihoiz izan buru nahasia;
- 1853 Ez dire bizi tripa ungi bethetzeko,
Beharra⁷ jaten dute xoilki bizitzeko,
Hekin kanpoak berak zer diren erraten⁸,
Berun gabeko joiak ez hala egoten⁹.

¹ Diote, darauskiote. ² Zaintzen, begiratzten. ³ Ezagutzen diren hizkuntzen artean. ⁴ Hesiz, inguruz. ⁵ Hizkuntza berri, gazteei. ⁶ Mihi edo hizkuntza zaharrenei bizitzen utzi. ⁷ Behar dena, behar adina. ⁸ Haien itxurak berak diosku zer diren. ⁹ Badute beruna: ikus 1805. bertsoa.

- 1857 Giristinotasunak hetan du haltura;
 Ez dute bizi nahi abren¹ arabera;
 Jainkoganik dutela sinhesten ethorki²;
 Ungiaren bidetan egoten gogorki;
 1861 Ez dire oro garbi egun guzietan,
 Bainan aithorzen dute erorikoetan³.
 Etzaiote ahalke⁴ zeru bilhatzea,
 Gauezko ethorkizun⁵, hekintzat hiltzea;
 1865 Geroko esperantzak gehien arintzen
 Lurreko trebesian⁶ gaizki dena heltzen⁷.
 Zoro behar gizona ez badu ikusten
 Geroaren usteak zer duen egiten:
 1869 Duenari hark dio beiratzan urrea,
 Eta ez duenari⁸ agintzen berea.
 Ez duke nihork sinhets, ez bada zerurik,
 Aberatsak dukela lurrean bakerik.
 1893 Guziak dire beraz behar⁹ egiaren,
 Ungi iragateko bere biziaren.

- Xume ala handiek Laphurdin sinhesten,
 Zerurat beiratzzea nihork ez sobresten¹⁰;
 1877 Hortik heldu frankeza guzien oneko,
 Eta, ezpata gabe, bakea herriko:
 Balukete bazterrek bihotz altxagarri,
 Bakeak behar balu¹¹ gizon galtzagorri!¹²

¹ Abereen. ² Badakite nondik duten etorkia. ³ Eroraldietan. Zoro behar gizona ez badu ikusten. ⁴ Ez zaie lotsa, ez dira lotsa. ⁵ Ez ote da irakurri behar "ez eta gauezko etorkizun"? ⁶ Bidaian. ⁷ *Heitzen* dio liburuak. Hemen "gertatzen" nahi du esan. Hau dio: lurreko helgaitzen aringarri esperantza dute. ⁸ Urrerik, alegia. ⁹ Egiaren behartsu, beharrean. ¹⁰ Alfertzat jotzen. ¹¹ Esanahia: A ze poza bazterrek, deabruen beharra balu bakeak, askotxo baitira! ¹² Deabru.

- 1881 Izitzen badu ere ezpatak frikuna,
Ez du hark sorrarazten berthute maitena¹,
Zeinak, aginduz bati zeruko saria,
Beiratzten baitu bertzei lurreko hirria.
- 1885 Hiru mendi badire, atheka bezala²
Laphurdi hegoatik beiratzten dutela,
Begiei baitiote³ besta erakusten⁴,
Nihor⁵ hekin gainerat denean higaten.
- 1889 Hasparnez goiti⁶ dago Ursuya ederra,
Zabaltzen duelarik othezko bizkarra.
Hedoiei pasaioan idekiz⁷ uria,
Gaindiz⁸ dago mendetan haren ithurria.
- 1893 Mundarrain Itsatsutik duenak higaten⁹,
Mendi arraia dela gora¹⁰ du erraten;
Ez bada ere Zesar nihoiz han kanpatu¹¹,
Etzitekela gaizki behar da aithortu.
- 1897 Bizpahiru mendixka, bulharrak iduri,
Larrunek aitzinean baditu ageri;
Nola hekin gainetik higan behar baita,
Larre urrun deitzen da mendiaren punta.
- 1901 Aspaldi lurean da Larrungo kapera¹²,
Ahanzten hasi ere ermiten¹³ denbora:
Ez dire gehiago inguru herriak
Higaten adiraziz kantaz litaniak.

¹ Aurreko bertsoetan aipatzen duen bakea. ² Ikus 1175. bertsoa.
³ Baitiete. ⁴ Mendiak begiei festa erakutsi: ederki esana! ⁵ Hemen positiboa: norbait, alegia. ⁶ Hasparne baino gorago. ⁷ Edekiz, kenduz.
⁸ Gainezka. ⁹ Hemen *higan* iragankorra da; ez bost bertso gorago: 1888.
¹⁰ Goraki, ozenki. ¹¹ Ikus 1375. eta 1401. bertsoak. ¹² Elizatxoa.
¹³ *Ermittau* dio liburuak.

- 1905 Badire hor-hemenka harrasi ondarrak,
 Suntsituz daramatza¹ emeki denborak;
 Eginak izan ziren zenbeit gerlatetan,
 Gerizeak² ageri harloza azpitan.
- 1909 Gainetik ageri da Laphurdi guzia,
 Nehondik ez baituke hanbat arraizia³:
 Herri xurik dituzte haranak bethetzen,
 Zilhar bezala urek artez⁴ distiatzen.

(IBAIK)

- 1913 Zenbeiten arabera, *lau uren*⁵ *gaindia*
 Laphurdik izatu du ozaita⁶ handia;
 Lau uren erdia (du) hainitzek hautatzen;
 Bertzek *larren iphurdi* dute murduskatzen⁷.
- 1917 Bainan⁸ hibaia dire lauez gehiago;
 Mendiz ere Laphurdi ur hesiz ez dago;
 Larretan balu berritz behar den iphurdi,
 Arabera⁹ sabelak ez luke non geld.

¹ "Suntsituz doaz" bezala, baina "eraman" iragankorrez esana; hots, adibide baten bidez argitzeko, "gaixoa itzaliz doa = gaixoa itzaliz darama gaitzak". ² Gerla garaiko defentsak. ³ Edertasun, alaitasun. ⁴ Tarteka, han-hemenka. ⁵ Sarako Etxeberriren etimoa jasotzen du hemen: *Lau-ur-di*. ⁶ Aitaponteko, aitabitxi. ⁷ Horra Lapurdi izenaren diratekeen hiru etimo. ⁸ Ez du, orde, hiruretako ezein etimok poeta betetzen eta banaka ditu errefusatzen. Zein da haren ustezkoa? Hemen ez dio, lehen esan baitzuen: *lapur-di*, Oihenartena bezala: ikus 849-861. bertsoak. ⁹ -ren arabera, ariora.

IHURI

- 1921 Oragarren petralak¹ pasaian garbituz,
Baionako alderat Adur izen hartuz,
Ihurik itsasorat jotzen du arinik;
Ur bide gutik dute hain bazter gizenik;
1925 Bidaxuni diotza² bazterrak ungitzen³,
Ez bada iholdean⁴ sobera gainditzen.
Gehienez ez du errenkuratzeko⁵;
Biltzen du artho, ogi, bai belhar neguko.
1929 Ihurik hainitz arrain badu erraietan;
Izokinak hargatik ditu kolaketan⁶;
Hango untzitan dabil jende orotarik;
Garbiak ez du hetan hainitz lehiarik⁷;
1933 Arnoak hirrisku du musuen ukia,
Ez bazaio segitzen berekin nausia⁸.
Hanbat gaxto, aldean, denari lokhartzen;
Kaskoin begia guti zeruak beldurtzen⁹.

¹ Lohi-zirtuak, zipriztinak. Bazter lohitsuak baititu, ibaiak garbitzen dizkio. ² Dizkio. ³ Ontzen, hobetzen. ⁴ Uholdean. ⁵ Ez du zer keixa, ezin keixa daiteke; ikus 1646. bertsoa. ⁶ Zertan ditu? Sardina antzeko arrainetan, horien mailan; alegia, kolakatzat dauzka izokinak, hain dira ugari eta merke. ⁷ Han ez da inor lehiatzen garbi izaten. ⁸ Ardoak (zahatoak edo) arrisku du musuek uki dezaten, bat jaun eta nagusi ez bada. ⁹ Mozkortzen denari, gaixtoak alderatzen zaizkio, gaskoinak edo.

LARAN

- 1937 Bastidatik jausten da Laran lorietan¹,
Segituz errepirak Bardoizko zoletan²,
Biduzekin Ahurtin galdu den artean,
Jotzeko itsasorat handizki batean³.
1941 "Arraia" du izena jo arte Bastida;
Egia errateko, hainitz arraia da.
Lehen errotaraino heldu da marea,
Arrainez dakharkela nihon den ostea⁴;
1945 Barthak⁵ dire herrian errepirak deitzen;
Artho, belhar, sahatsek dituzte gainditzen.
Mandorik larrienak handik atheratzen;
Eta Espaniarat untza truk⁶ hedatzen.

URHANDI

- 1949 Itsatsuri daraio⁷ saltoka Urhandi,
Aberasten duena erdian Laphurdi.
Haren haur gastatuak⁸ bereziki hiru:
Kanbo, Uztaitz guria, eta Hiriburu.
1953 Herrifrankari ere baliatzen zaio⁹,
Belharrezko gaindia¹⁰ hark ematen dio.
Aberastuz herri hoik, dohala ohetan¹¹,
Sar diteke Baionan trionfa handitan.

¹ Eztitan, pozik, ikotika. ² Lurretan. ³ Batera. ⁴ Inongo multzorik handiena. ⁵ Errepirak, ibaiondoak. ⁶ Diru-ontzen truke. ⁷ Zer da, *daraio?* *darraiko?* Ez ote *daragio?* ⁸ Garastatuak, mainatuak, mizkatuak. ⁹ Hemen *baliatu* nor-nori aditza da: lagundu, on egin; ikus beheraxeago, 1964. bertsoa. ¹⁰ Mukurua. ¹¹ Ibai-ohetan: ikus 1965.

- 1957 Izokin, amurraia, korrokoin, xarboa,
 Arrain maite hautatuz bethi jatekoa,
 Erne direnek jakin¹ nola har nazetan²,
 Utzi gabe guziak bertzentzat hazitan.

UHERTSI

- 1961 Uhertsik hastapena Urdazurin biltzen³,
 Ehun xirripek⁴ dute bidean berritzen⁵.
 Ainhua, Sara, eta Helbarren joria
 Baliatzen dutenak⁶ haren ixuria;
 1965 Bere ohea segi⁷ deskantsu⁸ da jausten,
 Ez diola biderik griñari⁹ ematen;
 Erraietan dakharke arraina ausarki,
 Inguru errepirak ferdutzen¹⁰ ederki.
 1969 Jotzearekin Askain Uhertsik zubian,
 Bertze bat iduri du bere arraizian:
 Han hasten da birungan¹¹, lorian bezala,
 Luzeki gozatzeko Askaingo hegala.
 1973 Ageri du arraina, itzuli denetan,
 Izarra bezen husu zero garbietan:
 Benedikatzeko du¹² herriak Jainkoa,
 Eginik¹³ izokina han bezalakoa.

¹ Dakite. ² Sareetan. ³ *Urdazurinbi* dio liburuak bertso bukaeran.
 Inprentako hutsegitea da, noski. ⁴ Errekatxok. ⁵ Berretzen, handitzen.
⁶ Hemen nor-nork aditza dugu: ikus lehen 1953. bertsoa. ⁷ Segika, segituz.
⁸ Soseguz. ⁹ Presari, lehiari. ¹⁰ Berdetzen. ¹¹ Birundan, jirabiraka.
¹² Benedikatu behar du: ikus 1927. bertsoa. ¹³ Egin baitu, egin duelarik.

BIDASOA

- 1977 Bidasoa Beratik doha itsasorat,
Franzia eskuin utziz iguzki alderat.
Sinhetsi behar bada aita Mariana,
Ur hori izan behar bi erresumena.
- 1981 Badakit Garibaik¹ zer duen erasi²;
Adimendua behar ametsentzat nausi³:
Ez duke Españolak Bidasoa bere,
Eta ez luke hori nahi behar ere:
- 1985 Ageri du erdian irla aiphatua,
Aski errege handiz⁴ mugarri hartua;
Itsasotik arraina heldu da murruka⁵,
Guziei da⁶ biltzea, zein gehiagoka.
- 1989 Sarentzat direnean tokiak xuhurrik⁷,
Hedatu behar dire elkhar aditurik.
Aski pirpira⁸ bada muga ingurutan,
Beldurrez⁹ behaztapa gardak ilhunbetan,
- 1993 Eman gabe hauzoak elkharri harrika¹⁰:
Bertzelako behar da Eskaldun fereka¹¹.

¹ Lau silaba ditu. ² Esan, marmaratu. ³ Hau poetak dio, ez Garibaik; beste bi bertsotan poetak diotenaren kontrakoa dio Garibaik. ⁴ Handik. ⁵ Mukuruka. ⁶ Dagokie, zilegi da. ⁷ Xuhurki, urrik. ⁸ Estuasun, larridura. ⁹ Ez da aditzondoa, adizki baten balioa du, mendeko perpaus bati –"behaztapa (daitezen)"– ematen baitio abiada, "beldur izanez" balio bezala. ¹⁰ Esanahia: bada aski buruko neke, ilunpetan gardak behaztopa daitezen beldurrez (edo goardak behaztopatzeko beldurrez, edo behaztopa-beldurrez), elkharri harrika hasi gabe ere. ¹¹ Sententzia ederra: euskaldunen losintxak eta balakuak –kortesiak? gizabideak?– hori baino hobeia izan behar du.

1997 Egin bezate orok lainhoki¹ arrantza,
Guti balio luke eginik azantza²:
Paris eta Madrilek egorriren jaunak,
Klikatzeko³ astiroz gizendu arrainak.

2001 Dohatsuago dire, Biriatu zolan,
Egin dezaketenak ixilik bere lan.
Izokin ala xarbo, zer nahi badute,
Azukre ala kafe han sortzen zaiote;
Kontrabanda ederrik badoha gainetik,
Ez dire urrats oro izokinen gatik.

UR BEREZIAK

2005 Ithurri onak dire herri guzietan,
Ez da min emailerik Laphurdi lurretan;
Guziek dakharkete zintzurrari ona,
Eta orratzen⁴ ere janik gogorrena.
2009 Bainan badire urak guziz bereziak,
Gaindizka dituztenak biziko haziak.

2013 Edozein portuetan⁵ itsaso on bada,
Donibane-Ziburun hain ona⁶ behar da,
Gatz beraz gazitua, ur beren gaiekin,
Eta ez gutiago on diren kostekin⁷.

¹ Amultsuki, eztiki. ² Istilua, zarata, zalaparta. ³ Iresteko, ziplateko.
⁴ Oratzen, gatzatzen. ⁵ Hala dio, *ez portutan*, eta ez "metri causa" soilik.
⁶ Biotatik batean bestean bezain ona. ⁷ Esanahia: kostak ez dira gutiago on.
Aurreko bertsoan bi bider dioen *bera* berriz erabiltzeko, diogun: ontasan bera duten kostekin.

- Pasaioak badire, bizkar haltoenak,
Hurbildik ikusteko urrun dabiltzanak;
- 2017 Ur ezta aldean, edo arrantzako,
Edo nahi denean, kanpo ikusteko¹.
Jende ona ere da ezin gehiago,
Nihon guti² diteke gaxto gutiago.
- 2021 Badire ikhasiak lehen herrunketan,
Ager ditezkeienak edozein gorthetan.
Itxikitzen diote bere sortzeari,
Hartzerat utzi gabe batasun³ nihori.
- 2025 Buru onak badire aitzindarietan;
Heki da ematea⁴ hagonia mentan.
- Hainitzak⁵ egon dire ethorri nahiak⁶,
Eskolek ez baitzuzten hek behar nausiak⁷.
- 2029 Beldur horrekin orai nihor ez egonen,
Eskola hautatuak urekin izanen,
Jakitatea jarri beharren alkhian,
Ethorkidin⁸ nor nahi mainhorat lorian.
- 2033 Ez aski jakitate, bada segurantza
Arthatzeko⁹ zuhurki bera¹⁰ den bihotza¹¹.

¹ *Ikusteko* ez ote? ² Leku gutxitan; guk "ezer gutxi" edo "inor gutxi" dioguna bera. ³ "Batasun hartu" zer da? lehentasun? berek izan nahi dutela lehen? ⁴ Ikus 1988. bertsoa: haiei dagokie hilzoria arrakasta bihurtzea. ⁵ *Batuak* diotenen antzera. ⁶ Hemen adjektibo da, "gose duena jan nahia dago" bezala. ⁷ Ez zituzten haiek behar zituzten maisuak (ikus 2088). ⁸ Etor daiteke: ikus 91, 222 bertsoak. ⁹ Zaintzeko, maneatzeko. ¹⁰ Beraxka, ahul, mintxo. ¹¹ Jakitateaz gain, bihotz maxkalak ongi zaintzeko segurantza ere bai.

(AZKAINE)

Gaitz guziek ez behar mainho itsasoko;

Minek galdetzen dute ur araberako¹.

2037 Hurbil da beharrean Askain urez dena²,
Zauri gehientzat ixurki duena;
Egin arte karrosen bide hain beharra,
Higan diteke urez nahi bezen gora.

2041 Askain ez da mendia, *haste da goratzen*³,
Askubeak mendiei bidea du lotzen.
Ez *Sar* mendi arerat ikusteko *Sara*;
Ez begizta Larrundik *beherean* Bera⁴:

2045 Mendi oin guzia da ithurritan⁵ gaingiz;
Harat zohan eria omen bertze aldiz⁶.

Guti izan diteke ur hobeagorik,

Edatekoak dire Bordele utzirik;

2049 Ez dire ithurriak dohain bardinekin,
Burdin eta sufrea sortzen zenbeitekin:
Sokhorriko paretan bada ithurria,
Negela⁷ sendatzeko bethi idekia:

2053 Herriak mirikua izatean bere,
Ezin gabetua du menta arebere⁸.
Bertze askok bezala, baluke beharra,
Doiean⁹ altxatu du oraino leihorra¹⁰;

Hiru gerla tzarretan errea izana,
2057 Lurrean gelditu da etxe gehiena.

¹ Araberako ura: nolako gaitza, halako ura. ² Dena urez (betea)? Hala izatekotan, hitzak erdibitua behar. ³ Goraduren hastea da. ⁴ Etimotan ari da.

⁵ Erka *iturritan* hau eta 1944eko *arrainez*. ⁶ Behiala. ⁷ Legena, gorridura. ⁸ Are, gehiago; ikus *araberan*, 1920. bertsoa. ⁹ Ozta-ozta.

¹⁰ Lehorra, lurra, herria.

- 2061 Iragan mendea zen akhabo¹ bezala,
Non biluzi² baitzuten española zela;
Jende aisiakoa³, gatheak emanik,
Egorri Franziarat, sabela arinik:
Han gosetez hil dire gure arbasoak,
Gaphoinez asetzean Kaskoin harrizkoak⁴.
- 2065 Askaingo semek lehen bazuten gustua
Eta etzuten ere harroka burua.
Handik zen Sosiondo higan Baionarat,
Aphezpiku kadiran biziz⁵ argitzerat.
- 2069 Haren zen Askubea jauregi bethiko,
Hain ungi litekena aphezen biltzeko.
Uhaldeko seme zen Duhalde handia,
Sinan⁶ arimaketan⁷ kharrak ibilia.
- 2073 Aiphamena⁸ utzi du mende orotako;
Haren dohainak horrek ez sobra beztiko⁹.
Olhaberritako zen Berddes jenerala,
Eztuena bekhaizten¹⁰ gudutan odola.
- 2077 Marzenekoak ziren Churio anaiak
Hedatu nahigatik¹¹ zenbeitek hedoiak;
Donibanen erroter hil da bat hetarik,
"Imitazionea" eskaraz utzirik:

¹ Kabu, azken, bukaera. ² Hustu, gorririk utzi. ³ Amultsua, baketsua, etorkorra. ⁴ Esanahia: Azkaineko jende baketsua kateaturik Frantziara bidali zuten jan urrian, eta goseak hil zen han, Gaskoinak asetzen ziren bitartean. ⁵ Biziaz. ⁶ Txinan. ⁷ Arimen bila. ⁸ Omena, fama. ⁹ Fama hori jakzera txikitxo haren dohaintzat! ¹⁰ Gudutan ez da odol-xur. ¹¹ Nahiagatik, edo nahi izan arren.

- 2081 Hori utziz anaiei, hil¹ zen arraizian;
 Segitu zuen berak arthoski² bizian³.
 Laugarren liburua ez du hark itzuli⁴;
 Arrebari zioen hura utzi lili.
- 2085 Anaia bat bazuten jesuista zena,
 Bordelen theologal aiphatu izana,
 Zeinarekin Tournely baitzen eskolatu,
 Eta zeinak nausia⁵ baitu kopiatu,
- 2089 Erraten zuelarik, izan balu bera,
 Etzuela eginen liburu alferra⁶.
 Ager hadi, Xobadon, kaputxin handia,
 Beaumont⁷ arxaphezpikuz ungi ikusia;
- 2093 Hire mihia nahiz⁸ zenaren agertu,
 Erregen predikari hinduen hautatu.

 Hamabortzgarren Luis⁹ zen behar handitan;
 Inguruan zituen tzar guziak mentan:

- 2097 Hek zuten, aisiakotz¹⁰, Xobadon urrundu,
 Eta errexago bat gortherat hurbildu.

 Parisen zen orduan Leczinski maitea,
 Galdurik ethorria Polones gorthea¹¹:

- 2101 Haren aitzinean zen Xobadon mintzatu,
 Eta aditzaileak zituen gustatu¹².

¹ *hfl* dio liburuak. ² Artezki, artetz, zuzenik. ³ Esanahia: bizi zelarik, liburu haren esanak bete zituen. ⁴ *Imitazione* edo *Kempis* izeneko liburuak lau atal ditu. ⁵ Maisua. ⁶ Duvoisin hitzez Tournely-k honela zioen: "Si j'avais connu la théologie du P. Chourio, je n'aurais pas fait paraître la mienne" (*Fontes Linguae Vasconum* 49, 75. or.). ⁷ Bi silaba ditu. ⁸ Ez da kontzesiboa, baizik "nahirik" edo "nahiez" zen bezalakoa agertu. ⁹ Bi silaba ditu. ¹⁰ Gogara. ¹¹ Poloniako kortea galdurik, alegia. ¹² Nor-nork: guretzat aski bitxia.

Oinez zabilan bethi bide guzietan;
Erraten bazioten¹ nihork aurkhitzetan²,
2105 Zertako etzen³ nahi ibili bertzela,
Ihardesten zioten⁴ Eskalduna zela.

Paristik landa zuen minekin ikusi,
Dantza soka zutela Askainen ihesi⁵:
2109 Han arte igandetan, lerroan guziak,
Estaltzen zituztela plazako hegiak⁶;
Ematen ziren xutik, bozkario jari⁷,
Mokanesak⁸ hedatuz zaharrek gazteri.
2113 Agure zaharrena jartzen zen buruan,
Erramuzko adar bat zuela eskuan;
Hark zuen lehenari mokanes hedatzen
Eta guziak ziren saltoka segitzen.

2117 Lehengo kaputxinek, zazpi urthe handiz,
Ibili⁹ behar zuten haintzurra izerdiz:
Urthe hek deitzen ziren bestiazko lanak¹⁰;
Geroko zirelarik arimen pikainak¹¹.
2121 Nola ez baitzen buruz Xobadon hortako,
Vaderat¹² eman¹³ zuten lagunek hiltzeko.
Bordelen gerthatu zen pikandia¹⁴ hori
Eskaldun herritako lili lehenari.

¹ Edo *bazioen*; gure *bazion*. ² Aurkintzetan, landetan. ³ Guk *ez zuen* esango genuke. ⁴ Bi bertso gorago bezala. ⁵ Lehen ere (ikus 332.) atera zaigu "nor-nork" aditz gisa. ⁶ Aldamenak, bazterrak. ⁷ Ikus *kharra jari*, 1046. ⁸ Sudur zapiak. ⁹ Maneatu: iragankorra da hemen. ¹⁰ *Anac dio* testuak. ¹¹ *Bestiazko lanak* eta *arimen pikainak* (= bikainak) kontrajarriak daude. ¹² "Vade zen komentu azpiko leze bat, non hil arte behin ematen espazioa baitzen jaterat" (e.o.). ¹³ Adlatiboa duen iragankorra delarik, *eraman* izan behar esanahiaz. ¹⁴ *Pikardia* ez ote da?

- 2125 Parlamentako jaun bat zuen axkidea,
 Maiz hura¹ mintzatzeko bazuen bidea:
 Hark, ez ikusiz Klement², bere egunetan,
 Errenkura³ hedatu lagun suspitxetan⁴.
- 2129 Beharrik⁵ zen mintzatu; ur eta ogian
 Jadanik hil hurren⁶ zen komentu azpian.
 Beldurrez zuten handik lasterka athera,
 Eta utzi ageri axkiden gogora.
- 2133 Etzuen probinzial⁷ izan nahikatu⁸,
 Erromaratekoan⁹ hartako luzatu;
 Aita Sainduak zion egin errenkura,
 Gutiri¹⁰ zaiotena egiten ardura¹¹.
- 2137 Luzekisko¹² mintzo naiz Askainen gainean¹³,
 Herritan maiterena¹⁴ garen orenean:
 Bazohan angeles bat Larrunat Serrestik;
 Kurrida zuen besta¹⁵ mundurat geroztik;
- 2141 Ikusi zuenean Askain bere salan¹⁶:

¹ *Mintzatu* hemen *nor-nork*. ² "Klement, Xobadonen bathaioko izena da" (e.o.). ³ Kezka, kexua. ⁴ Lagunen susmoetan. ⁵ Zorionean! ⁶ Hil zorian. ⁷ Lau silaba ditu hitz honek. ⁸ Ez zuen probintzial nahi izan. ⁹ Erromarat joaterakoan. ¹⁰ Gutxiri egiten omen zaie eskuarki, komunzki; hau ziztada da, Erromara kargu hartzeko deituak lehiaz joan ohi baitira, "luzatu" gabe. ¹¹ "Benedikto hamalagarrenak erran zion: *Dolemus quod tarde veneris*: min dugu zeren luzatu duzun" (e.o.). ¹² Luzekitxo, luzetxo. ¹³ Ez da harritzeko, bere jaioterria da; beste ehun bertsotan mintzatuko da oraindik; bere buruaz ere bai. ¹⁴ Bi *e* elkarren segidan behar luketen oro, bakarra idatzi ohi du; hemen ere hori eginez gero, hiru silabakoa gertatuko litzateke eta lau behar; horra zergatik idazten duen *r* bien artean. ¹⁵ Bidaiaik egitea festa zen harentzat. ¹⁶ Zolan, etxe atarian.

- Holakorik kaustea, zioen, bada lan!
 Bainan higan zenean mendi gaineraino,
 Eta bixta hedatu handik ziraueino,
 2145 Ikusten zituenez burua bethea,
 Mingarri zitzaioen behiti jaustea.
 Etzuen holakorik aurkhitu begiko¹,
 Morthuan² bildu zuen zer konda biziko.
 2149 Sarthu zen Askubean, aphezpiku lana,
 Piramidek bezenbat iraunen duena;
 Asko diru behar zen haren egiteko,
 Ithurria menditik azpiz ekhartzeko;
 2153 Baratze berdintzea gusta da ederrik,
 Nihongo etxek³ harri hala pikaturik,
 Eskalerik Parisen ez da ederrago;
 Haren harri pikatu desafioz dago;
 2157 Gardia portaletan zaldiz da ikusten,
 Alferretan⁴ hainitzek zer den galdegiten.
 Jauregiko nausia da Argellies jauna,
 Guziek maite duten izpiritu ona.
 2161 Ximeldegian⁵ Daille bizi ohorezki;
 Gutik haren agurra herrian izaki.
 Bi jaun koinata hoiek badituzte haurrak,
 Erne direnak nola buraso zaharrak,
 2165 Dohain bat bereziki hetan da prezatzen:
 Giristino on dire guziak agertzen.

¹ Begirako. ² Bakardadean, eremuan. ³ "Ez du" edo suposatu behar da.
⁴ Alferrik. ⁵ Zer "ximeldegia" da hori?

- Baldar aphez¹ Askainen Hirigoiien handi,
 Zuhurki dakharkena kargua aspaldi².
 2169 Aithortzen dute orok, herri gidatzeko,
 Ez ditekela kausi hainitz hobeago.
 Etxeberrian dago ezkontzaz joana;
 Haraneder du lagun legeak emana:
 2173 Laborari miraila³ Heuty Haraneder,
 Buru gora non nahi dukeiena ager⁴.

- Dozamendi maitea, maxtru⁵ ibilia,
 Plazetxeberrian da bizi onhetsia⁶.
 2177 Xardiet Luberriko berritan⁷ galdu da,
 Prestu eta zuhurra, nihor balin bada;
 Premua zuen hartu berekin untzian;
 Biak suntsitu dire itsaso handian:
 2181 Ez dago aita hori behin⁸ ahantzirik,
 Behar solegituak⁹ hartaz orroiturik¹⁰.
 Dukos bezen jakinik nihor ez herrian;
 Hortakotz ez dario espantu mihian;
 2185 Bizi da, bere alde, Serresko etxean,
 Distiraziz berthute agorten mende.

- Gizon seinalatuak oraino badire:
 Monsegur, Barrandegi, Durruti, Lapeire;
 2189 Hiru aphez ere bai; bat da Irulegin;
 Ungi hainitz¹¹ baituke hark non nahi egin:

¹ Batzar-apez, auzapez. ² Hemen ageri da garbi *dakharke-aspaldi*-ri lotua ez dela ahala, ez geroa, baizik *dakar* bezain oraina. ³ Laborarien ispilua: ikus *aphez mirail*, 2238. ⁴ Irakur: gora ager(tzen) duke burua. ⁵ Ziburuko Etxeberrik *pillotu* deitua. ⁶ Maitatua. ⁷ Berriki, arestian. ⁸ Behintzat. ⁹ Behartsu aiseatuak, jabalduak, arinduak. ¹⁰ Hartaz oroitzen direlarik, direlako. ¹¹ Izena hemen aurrean; hurrengo bertsoan, aldiz, *hainitz* aurrean.

- Bihotz on batekin du hainitz arraizia,
 Bozkario saindutan darama bizia;
- 2193 Populu dohatsua erroter duena
 Xemartin Graci, izen ungi dohakona.
 Ez da halturan gora, bainan da joria,
 Bere eginbideri zuhurki josia.
- 2197 Bigarrenak izena du Doihanbehere,
 Bere sor tokiari diona ohore;
 Baigorri erroter (da)¹ gazterik jarria,
 Ikus duke bakhotxak zer duen mihia²;
- 2201 Maina³ bezala, badu izpiritu zuhur;
 Haren kantari ere eman zaio agur⁴.
 Hirugarren apheza⁵ bizi da Bardoitzen,
 Piko hau dituela nolazpeit moldatzen.
- 2205 Ustez xede onetan, nahiz⁶ herriari
 Geroan kausirazi orai zer den berri.
 Badu arimen karga pisatzen diona;
 Jainkoak bezo⁷ barkha hunelako lana,
- 2209 Ankas badu egiten nihola gaizkirik,
 Hula hingatuz oren kurridei khendurik.

¹ *Erroter* dio beti, ez *erroterre*; beraz hankamotz da lehen bertsoerdi hau; ala *Baigorri* lau silabako ote? Nekez, 1515. bertsoan ez behintzat. Hobe da pentsatu *da* adizkia eskas duela; ikus 1915. ² Nolako hizkera duen. ³ Antze, trebetasun. ⁴ Estimatu, aipu. ⁵ Ondoko zortzi bertsoetan izenik aipatu gabe bere buruaz ari zaigu poeta; bigarren bertsoak salatzen du; hurrengo beste biek poema honen xede iragartzen, eta azkenik Jainkoari barkazioa eskatzen, baldin arimen lanari ordu batzuk kentzen badizkio poemagintzan aritzeko. ⁶ Nahirik, nahiaz. ⁷ Biezaio.

- Askaingo jendea da dozena bat ehun,
 Muthilik orotarat ez baita berrehun¹:
 2213 Diruketa² joan da deusetako zena,
 Zenbeitek airaraziz buru zuhurrena.
 Nondik nahi beiratzuz, Eliza pulita,
 Jendeari darraikon bezala koketa³.
 2217 Biarritzko dorrea egin da Larrundik:
 Etzuken harri hobe jautsaraz nihondik:
 Harri bera Baionak zubiko⁴ hautatu:
 Segurantzak harekin bethiko baditu.
 2221 Oxala balitz bethi harrizko galdea⁵:
 Ez da hasarre Larrun bethi ematea⁶.

(KANBO)

- Ilkhi gaiten Kanborat urez mintzatzeko'
 Guti dukegu erran haren altxatzeko;
 2225 Omen handia badu urrungo hiritan,
 Jakinsunek emana, gaitzen zebatzetan⁷.
 Beldur naiz baduela ontzekoa bizi⁸;
 Hainitzen errenkura hark ixilarazi.
 2229 Erdia bizkarrean, errekan erdia,
 Urhandiak⁹ deramo¹⁰ gainari azpia;

¹ Bi datu polit: 1200 biztanle eta 200 mutil gazte doi zituen orduan Azkainek. ² Diru bila. ³ Kokota, kondotxa, muskila. ⁴ Zubirako. ⁵ Harri eskea. ⁶ "Poz dut zu ezagutzea" bezala. ⁷ Hezitzetan, heziketan. ⁸ Zer da *ontzekoa bizi*? Minbizia sendatzeko bidea, noski, "askoren kexua ixilarazten" duena. Hortaz zergatik "beldur naiz"? Ikus 1560. bertsoa. ⁹ Errekak, ibaiak. ¹⁰ Eramaten dio: "gainari azpia" delakoa Kanbo herriarentzat ematen duen *Gainbehera* etimoaren glosa bat besterik ez da.

- Gainbehera plegutik¹ hartu du izena,
 Mihiaren ezpatak murriztu duena².
 2233 Gizon larriak dio etxea bethetzen;
 Haur gehienek ere dute ohoratzen.
 Aiphatzea askiko bakharrik Fagalde,
 Hardoi, notari erne, aitu Delissalde,
 2237 Salagoiti erroter Ezpeletan dena.
 Aphez mirail³ bezala, buruz sendoena;
 Zelhai, aphez maitea, lehena kantako,
 Nola gurutzeari bulhar hedatzeko⁴.
 2241 Ezin ahantzia da Kanboko Zalduna:
 Kanta batek erraten hari darraikona:
- Azantzako Zaldun hori
 Herri huntan erroter,
 2245 Ez erroter, bai erorkor,
 Hura andria⁵ aldian bitor.
- Ikharako⁶ denboran, ahantziz Jainkoa,
 Izan zuen flakeza zin egitekoa,
 2249 Eta gero segidan, andrea hartzeko,
 Komedia guzien khoro azkeneko⁷.
 Etzuen hola egin Zelhai fededunak,
 Hartzerat ethortzean gizon harmadunak:
 2253 Ihesari eman zen lehenik airetan⁸,
 Bainan nola gardiak baitziren orotan,
 Unhatu zen ondoan, harrapatu zuten,
 Eta ikusi ere herio jasaten,

¹ Moldetik. ² Plegu edo molde honi jarduteak gutxitu omen dio falta duena *Canbo* izatera etortzeko: ik. 272. bertsoa. ³ Ikus 2173., *laborari miraila*. ⁴ Kanturako eta sofritzeko lehena. ⁵ Ohaidea. ⁶ Frantziako iraultzako. ⁷ Azken koroa. ⁸ Lehian, abidan.

- 2257 Baionako hirian, hitz on zariola,
 Begirik idorrenei nigar zaritela¹.
 Emazte bat bidean, zohala hiltzerat,
 Athera zitzaioen eskarniatzerat²:
- 2261 "Egizu, zion erran, othoitz enetako";
 Hori aski izan zen haren ukitzeko;
 Higan zuen bizia³ bethi nigarretan;
 Hil dela deraukate⁴ grazien bidetan.
- 2265 Aphez zuhurrak dire Jaurretze anaiak:
 Lehenak heda⁵ ditu liburuzko gaiak⁶;
 Egin ere prediku asko elizetan,
 Khar handik zabilkala⁷ arimen bidetan.
- 2269 Hardoi aphezetarik bat da xoilki bizi,
 Bihotz hoberik Kanbok ez du nihoiz hazi.
 Azantza izatu da, pilota botatzen,
 Parerik etzuen Franzian aurkhitzen.
- 2273 Bazuen arreba bat gizon iduriko,
 Jakak khenduz geroztik, ona pilotako.
 Hiriart, Hirigoiti, bi aphez badire,
 Bata ala bertzea buruz onak dire;
- 2277 Lehenak ez du eskas aphaindura baizik,
 Dohain badakharkena apheztuak goizik⁸.

[Jarraituko zaio bigarren zatia]

¹ *Zariela* esango genuke guk; hemen *jario* aditza nor-nori motakoa da garbi-garbi. ² Laidotzera, iraintzera. ³ "Bizia higatu" ere esaten badaki. ⁴ Ikus *derauzkate*, 1634. ⁵ Berez *hedatu* hobeto. ⁶ Ikus 956. bertsoa. ⁷ Zerabilela; gar handiak hura. ⁸ Bigarrena Hirigoiti da, "goizik apheztua", eta horrexegatik berandu apezturiko Hiriartek ez bezala ongi apaintzeko "dohain dakharkena".

ERASKINAK

IZEN BEREZIEN ZERREDA

Liburuan barrena izen berezien –pertsona eta lekuen– kopuru handia agertzen da, poetak ongiena zerizten moduan, ez beti koherentean, idatziak. Gaurko grafiaz eman behar genituela iruditzen zitzaigun noraezean. Nola eman, ordea? Eta nola eman batikpat era koherente batean? Mitxelenak, "Mailegu berrien idazkera" (*MEIG* VII 191. or.) dela eta, horrelako izenetan erabateko erabakiak eta lege zorrotzegiak hartzeari buruz esana gogoratu zaigu: "Ez dut uste gai hauetan hizkuntza batek lege bakar-zorrotzak izan behar dituenik. Hitz kontuan beti gertatzen denez, bana-banako arazoak maizegi sortu ohi dira (ez gramatikarenak ez Akademienak berez ez direnak). Kasuistika maizegi agertzen da horrelakoetan". Hitz hauetan fidantza harturik, gu ere ongiena generizten moduan aldatzen saiatu gara, begiek ederresten zutenari muzin egin gabe.

Ikus lehenik poetaren jokabidea nolakoa izan den:

1. Zenbait izen bereziren edo deituraren gaurko *V*-ak *B* bihurtu ditu: *Alvarez*, *Baldespina*, *Fulbio*, *Guebara*, *Baloa* (< *Valois*), *Suebo*, *Biriatu*...

2. Gaztelerazko *C* asko *K* letraz eman ditu: *Karle*, *Karloman*, *Beko*, *Ithake*-, *Gipuzkoa*, *Bizkaia*, *Amezkoa*. Beste asko ez: *Carlos*, *Catalina*, *Recarte*, *Barcus*, *Cambo*, *Clement*, *Corseco*, *Cantabria*, *Cantiberiar*, *Cartago*, *Cascoinia*...

3. *CE*, *CI* silaba gehienak horrela eman ditu, ez *z*-taz: *Celtiberia*, *Celten*, *Garcia*, *San Cernin*, *Scipion*, *Celhay*, *Decio*...

4. Guk aldiz azken urteotako jaidurari jarraituz eta poetak herabez erabili zuen alda-legea bultzatuz, *b*, *z* letren erabilera ahalik gehiena hedatu dugu eta *z*-*z* idatzirik ikusten ohituak gauden hitzak *z*-*z* eman ditugu; baina gure artean ia guztiz ezezagunak direnak eta *z*-rekin inoiz idatzi ez direnak bere hartan utzi.

5. Hori guzia gogoan harturik, hona elkarren ondoan jarriak liburu honetan agertzen diren ehun eta berrogei izen berezi, gutxi gorabehera, Hiribarrenek idatzi bezala alde batean eta gure grafiaz bestean.

LIBURUAK	GUK	LIBURUAK	GUK
Abarca	Abarka	Cantiberiar	Kantiberiar
Adalric	Adalrik	Cantorbery	Cantorbery
Aguirre	Agirre	Caribertek	Caribertek
Akhitze-	Akhitze-	Carlos	Karlos
Alaba	Alaba	Carlos Quintok	Karlos Kintok
Alaman	Alaman	Cartago	Kartago
Alba	Alba	Cascoinia	Kaskonia
Albarez	Albarez	Castilla	Kastilla
Alcoran (=El Koran)	Alkoran	Catalina Fox	Katalina Fox
Alonzo	Alonzo	Celhay	Zelhai
Amezkoa	Amezkoa	(apaiz baten deitura)	
Ampero	Anpero	Celten	Zelten
Andalucia	Andaluzia	Celtiberia	Zeltiberia
Aquitania	Akitania	Cinbre	Cinbre
Annibal	Anibal	(Italia zaharrekoak)	
Anchieta	Antxieta	Clement	Klement
Armenia	Armenia	Coepion	Koepion
Arotzteguy	Aroztegi	Cordoba	Cordoba
Arroubi	Arrubi	Corseco (=Korzegako)	Korseko
Atapuercan	Atapuercan	Cotondan	Cotondan
Baigorry	Baigorri	Chanpañako	Xanpañako
Balde-Junkeran	Balde-	Churio	Churio
	-Junkeran	d'Abbadie	d'Abbadie
Baldespina	Baldespina	Daguenet	Dagenet
Bandal (=vándalo)	Bandal	Derby	Derby
Barcus	Barkus	Decio	Dezio
Barnetche	Barnetxe	Delissalde	Delizalde
Barrandeguy	Barrandegi	Diodoro	Diodoro
Beko	Beko	Doxamendy	Doxamendi
Beranguer	Beranger	Donibane Garacic	Donibane
Berry	Berry		Garazik
Biriatu	Biriatu	Doyhambehere	Doihanbehere
Bisigothek	Bisigothek	Ducos	Dukos
Biskaia	Bizkaia	Durruty	Durruti
Bizkaia	Bizkaia	Elorregui	Elorregi
Bitoria	Bitoria	Esclabon	Esklabon
Blanca	Blanka	Estrabon	Estrabon
Burbon (=Borbon)	Burbon	Etcheverry	Etxeberri
Calahorra	Kalahorra	Etchelecu	Etxeleku
Cambo	Kambo	Fabi-	Fabi-
Cantabria	Kantabria	Franses	Franses

Fulbio	Fulbio	Nabas (=Navas)	Nabas
Galba	Galba	Ochoa	Otxoa
Garcia	Garzia	Paris	Paris
Garcia Sanchez	Garzia Sanchez	Philip	Philip
Garcis	Garzis	Pompe (Ponpeio)	Ponpe
Gipuzkoa	Gipuzkoa	Pyrene	Pirene
Gracy	Grazi	Recarte	Rekarte
Guebara	Gebara	Rodrigues	Rodriges
Hardoy	Hardoi	Rusiano	Rusiano
Henry	Henry	Salagoity	Salagoiti
Hirigoyen	Hirigoién	Sallaberry	Salaberri
Hirigoity	Hirigoiti	San Cernin	San Zernin
Humbolt	Hunbolt	Sancho	Santxo
Hun (= Hunoak)	Hun	Scipion	Eszipion
Iberia	Iberia	Seneco (Séneca)	Seneko
Idiakez	Idiakez	Sennaar (Bibliako izena)	Sennaar
Iniguez	Inigez	Sempronio	Senpronio
Irigoyen	Irigoién	Sicano	Sikano
Ithake- (Greziako irla)	Ithake-	Sicel (=Errege iberiarra)	Sicel
Ithurralde	Ithurralde	Suebo	Suebo
Jaca	Jaka	Suinthila	Suinthila
Joanna	Joanna	Tartaro	Tartaro
Karle	Karle	Teuton	Teuton
Karloman	Karloman	Theobald	Theobald
Lapeyre	Lapeire	Thibaut	Thibaut
Logrono	Logrono	Turco	Turco
Mancino	Mancino	Ubilla	Ubilla
Margarita Baloa	Margarita	Ursuya	Ursuya
(=Valois)	Baloe	Ulice (=Ulises)	Ulice
Metello	Metello	Urraca	Urraca
Muchico	Muxiko		
(kardinale giputza)			

HIZTEGIA

abre: abere.
adin (adj.): zahar, adintsu.
adio: kanta, olerki.
adirazi: entzunarazi.
aditzaile: entzule.
agintza: promes, eskaintza.
agorte: lehortu, idorte.
agur (eman): begirune, itzal, estimu.
agurra ekarri: begirune, itzala izan.
ahalkatu: lotsatu, herabetu.
ahalku: lotsa, lotsaizun, herabe.
ahur: eskubarru, eskuazpi.
aiphu: dei, deialdi.
airarazi: hegaldarazi, mugirazi.
airatu: goratu, jaso, altxatu.
airetan: abiadan, lehian, xixtu bizian.
aisia: atsedu, bake, lasaitasun.
aisiako: amultsu, baketsu, etorkor.
aitu: aditu, entzun.
aitzin: aurre.
akhabo: kabu, azken, bukaera.
alboada: lekaio, uju-irrintzi.
alhabide: bazka, janari, elikadura.
andana: talde, sail, saldo, samalda.

andria: ohaide.
ankas: baldin.
ansa: ur-kolko, itsas-arte.
aphaldu: behehitu, beheratu, makurtu, eratxi.
arno: ardo.
araberako: heineko, gisako.
arabera: heinean.
arantza: neke, zailtasun.
ardit: sos, txanpon.
ardura: maiz, sarri, usu.
arebere: arabera, hein hartan.
aria: erlazio, harreman, zerrikusi, antz.
arima herratu: penaz alderrai dabilen arima, deslaitua.
arlotatu: alfertu, nagitu, zabartu.
arma xuritan: tirorik egin gabe.
arrailatu: zartatu, kraskatu, printzatu.
arraizia: bozkario, pozaldi.
arapo: lerre, bits, hagin.
arimatu: bermatu, ahalegindu.
arrobatu: harrapatu, liluratu, ebatsi.
arruda: arroda, errota, gorpil.
arrunpeka: dardaratuz.
arte: tarte, zirrikitu.

artex: trebe, pijo, antzetsu.
arte: han-hemenka, tarteka.
arthatu: zaindu, begiratu, arduratu, gerizatu.
arthiki: aurtiki, jaurtiki, iraitzi, bota.
arthoski: zuzen, lehiaz, ximenki.
asalda: aztoramendu, iraultza.
asaldatu: aztoratu, aizkatu, burrundatu
asiki: ozka, hortzakada, hagin-kada.
askiko: aski izango.
askiren: askiko, askitzat edukiko.
asmu: susmo, sen, asmakari, asmakizun.
athea: mendarte, mendi zintzur.
atze: atzerri, erbeste, deserri.
atzetu: atzerriratu, herbesteratu, deserritu.
aurkhitze: aurkintza, alderdi, bazter.
ausarki: erruz, franko, oparo, arrastan.
azantza: habarrots, danbada, zalaparta.
azpiko: eskuerraz, molderraz, manukor.
aztapar: atzapar.
aztura: ohitura, usuario, ekandu.
bahi: bahitura, berme, lekuko.
baldar aphez: batzar apez, auzapez.
balentria: sendagaila, espantu, eginkari.
baliatu (du): erabili, maneatu.
baliatu (zaio): lagundu, on egin.
balinba!: balinbaite!, balinbere!
balios: baliotsu.
banatzaile: zabaltzaile, hedatzaile, ereile.
bara: maila, marra, neurri.
baratu: paratu, gelditu, agortu, trikatu, lotu.

bartha: errepira, ibai ondoko lur.
basa: lokatza, lohi, lupetza.
bastart: bort, sasiko, sasikume.
batasun: lehentasun.
baxatu: apaldu, behehitu.
begiratu(a): zuhur, zentzudun, burutsu.
begizatu: begitandu, behatu.
behar (adj.): behartsu, txiro, ezeuki.
behar (iz.): premia, estuasun, larrialdi, beharrordu.
beharri: belarri.
beharrrordu: ezbehar, premia.
behin: lehenik.
behititu: behehitu, beheratu, makurtu, apaldu.
beiratu: begiratu, so egin; gorde, zaindu.
beira!: erne, kontuz gero!
bekhaiztu: haserretu, gaitzitu, aihertu; gupidetsi.
bekhoz bekho: aurrez aurre, buruz buru.
beldur (adj.): beldurti.
beldurrez (+ konpl.): beldur izanik... -ela.
beldurtu: susmatu, usmatu.
belztu: ezaindu, fama kendu, goibeldu.
bendeku: mendeku, aiherkunde.
bentzutu: garaitu, azpiratu.
bera: beraska, samur.
bera egon: berdin iraun, ez aldatu.
beratu: bigundu, eztitu, belaskatu, samurtu.
berratu: handitu, gehitu, ugaltu, aberastu.
berritan: berriki, arestian, oraintsu.
bertze: beste.
besta: festa, jaialdi.
betan: batean.

betantsu: batean samar.
betbetan: batbatean, bertantxe.
bihi: ale, garau.
bihotz altxagarri: suspergarri, bizkorgarri.
bilhu: biltzar, bilera, batzar.
biluzi: hustu, gorririk utzi.
biratu: jiratu, irauli.
birunga: birunda, jirabira.
bisaia: aurpegi, begitarte.
bitima: biktima, oparigai.
bizi (iz.): minbizi.
bizkar: gailur, kapeta, tontor, kaxko.
bozkario: alegrantzia, poz, atsegin.
buraso: guraso.
burrumba: danbada, zalaparta, zarata.
buru eman: jazarri, estikatu.
dainu: gaitz, eritasun.
damurik: zoritxarrez.
damutu: kaltetu, penatu.
ddastatu: dastatu, gozatu.
deputatu: diputadu.
deramo: eramaten dio.
deraukate: diote.
deskansu: astiro, soseguz, poliki.
deusetako: ezertako, abila, trebe.
dia: mukuru, gaindi, pilo.
dioela: eman diezaiola.
diruketa: diru bila.
distiant: distiratsu.
dixiadura: mehatxu, zemai, erronka.
dohan: dohain, mesede.
dohatu: dohaitu, hornitu, zuzkitu.
doiean: doi-doi, ozta-ozta.
doi-doi: exkax, ozta-ozta, nekez.
dorphe: larri, gaitz, eskerga.
ebastaile: ohoin, lapur.
ebatsi: ostu, lapurtu, harrapatu.
eduki...-ela: uste izan, sinetsi.

eginbide: eginbehar, egiteko, eginkizun.
egintza: egitate, eginkari, egite.
egorri: igorri, bidali.
eguerdi: hegoa, hegoalde.
egundik: gaurtik.
ehortzi: lurperatu, lur eman; lurreratu, eratxi.
eian: ea!
elgerkeria: ergelkeria, erokeria.
elhorri: arantza, sasi.
eman buru: jazarri, aihertu, estikatu.
eman zango: gelditu, jarri, kokatu.
eman (du): onartu, ados egon.
emeki: astiro, poliki, soseguz.
endelgatu: konprenitu, aditu, ulertu.
engaiatu: kateatu, estekatu.
eragin: erain, erein.
erasan: esan, jardun, erasi.
erasi: erasan, esan, jardun.
erauzi: jauzarazi, eratxi, lurreratu.
eroriko (iz.): jauskera, eroraldi.
errain: semearen emazte.
erreketa: su, sute.
errenkura: kezka, artaga, errieta, haserre.
errenkuratu: keixatu, kezkatu.
errepira: bartha, ibai bazter.
erreseka: presa, lehia, iradu.
erribera: xirripa.
errotu: sustraitu, gogortu, sendotu.
errozgora: ahoz gora, gora begira.
eskaile: eskale, motzaile, erro-mes.
eskarniatu: laidotu, iraindu.
eskas(a): gabezia, falta.
eskuda: erredol, ezkutu.
espantu: harrokeria, handikeria, bipilkeria.

esteka: lotura, lotki, lokailu.
eskoti: eskoziar.
estekatu: lotu, atxikitu.
ethorki: jatorri, sorburu.
ethorkidin: etor daiteke.
etsi: onartu.
etsian sarthu: etsi, etsitu.
etxatu: amildu, uzkaldu, lurre-
 ratu.
etzaio (= *ez zaio*): ez deritza.
ezdeuskeria: huskeria, ezereza,
 zirtzileria.
ezeztatu: desegin, deuseztatu,
 ezabatu.
ezkila: kanpaia.
fantesia: handikeria.
ferdatu: berdetu.
fereka: losintxa, balaku; kortesia,
 gizabide.
flakeza: ahulezia, makaltasun.
forte: babestoki, harresi, gaztelu.
frankeza: eskuzabaltasun, eman-
 kortasun.
frikun: zital, mutiri, gaizkile.
fuin: muin, garun.
gabetu: larrutu, gabe gelditu.
gai: dohai, gaitasun.
gaindi (*iz.*): mukuru, elemenia,
 kopuru.
gaindi: zehar, barrena.
gaindi egin: gainez egin, gainez-
 katu.
gaindiz: gainezka.
gaixtagin: gaizkile.
galde: eske, menta, eskabide.
galdetu: eskatu, otoitu, erregutu.
galdez: bila.
galdu: hil.
galtzagorri: deabru.
gan: joan.
ganbiantza: alde, aldakuntza.
ganbiar: ganbiatzaile, diru,
 trukatzaile.
gaphoin: kapoin, kapoi.

garraiatu: jasan, eraman.
gastatu: garastatu, mainatu,
 mizkatu.
gathe: kate.
gaude: latinezko *Gaude*, hitzez
 hasi kantak.
gaudi: gudu, gatazka, borroka.
gaxto: zail, gogor, nekeza.
gaztean: gaztetan, gazterik.
gerize: iduri, itxura, eite.
gerize: itzal, babes, gordeleku,
 defentsa.
gibel: atzekalde.
gibelakoan: atzerakoan, itzul-
 tzean.
giristino: kristau.
gogara: gogora, nahi bezala,
 aisiara.
goibel: ilun, triste.
goibelnahi: irainzale, laidozale.
goibeldu: ilundu, belztu; ahapal-
 dikatu, iraindu.
goiti: gora.
gora (*adj.*): handi, altu, goi,
 goren.
gora: goraki, ozenki, goratik.
goratik: ozenki, goraki.
goratza: goradura, igoera.
gorde: izkutatu.
gordez: izkutuan, epaizka, itzal-
 gaizka.
gormandiza: jatuna, sabelkoi.
gostu: kostu.
grinatsu: kezkatu, artaga, keixu.
guriopo: burujope, harrokeria,
 hantuste.
gutitarik: gutxitik, gutxigatik.
gutizia: desira, desirkunde, gogo,
 nahi, grina.
hain guti: ez eta, ez eta ere.
hainitz: ainitz, asko, oso, txit.
haintzur: aitzur.
haitz: haritz.
haltzairu: altzairu, ezpata.

han arte: orduarte, anartean, bizkitartean.
hantatu: tratatu, ezagutu.
haran: ibar, bailara.
hari: aritu, jardun.
harloza: harri loza.
harmada: armada, guda-loste.
haro: hots, doinu, soinu.
harrabots: abarrots, deiadar, oihu.
harrasi: harresi.
harroka: arkaitz, haitz.
hartako: hargatik.
hastapen: hatsapen, hasiera, sorrera, buru, haste.
haste: hastapen, hasiera, buru.
haurride: senide, anaia.
hauta: bakan, bana-banako, aukerako.
hauta eman: hautatu, aukeratu, hautetsi.
hautu: berezi, nabarmen, bikain.
hauzi: auzi, hausiabar, arazo.
hazkartu: indartu, errotu, sendotu.
hedatu: zabaldu, barreiatu, banatu, sakabanatu, partitu.
hedoi: hodei.
hegal: hegi, aldapa.
hegi: hegal, bazter, inguru.
heki: hei, heiei, haiei.
hekiekin: hekien, heien, haien.
hekien: heien, haien.
hekin: haien, heien, hekien.
helde: izurri, izurrite.
herra: gorroto, amorro, gaitz-iritzi, higuin.
herratu: deslaitu, alderrai ibili.
herrunka: tornu, maila, gradu, zerrenda.
hersatu: hertsatu, eraso.
hersitu: urritu, murritztu, gutxitu.
herstu: itxi, zerratu, hersi.
herstura: estuasun, larrialdi.

hestu: estutu, hertsatu, eraso.
hetazko: haietazko.
higan: igan, igo, iragan, eman, pasa.
higatu: ahitu, andeatu, maiztu, ihartu, lixtu.
higitu: mugitu, inarrosi.
higuindu: gorrotatu, gaitziritzi, nazkatu.
higuintza: nazka, narda.
hil hurren: hil zorian, hil menean.
hilhotz: gorpu.
hirri: irri, farre.
hirriskatu: arriskatu.
hirrisku: arrisku, peril.
hormatu: izoztu, jelatu.
hortaratu: horra iritxi.
hortarik: hortatik, hortik.
husu: usu, maiz, sarri.
huzkur: uzkur, kokil.
ideki: edeki, kendu.
idor: lehor, antzu, agor.
iduri: irudi, antz; antzeko, iduriko.
iduriko: antzeko.
ifrentzu: eite, itxura, aurpegi.
iguriki: itxedon, itxaro, eraman, jasan.
iguzki: sortalde.
iguzki alde: sortalde.
ihardetsi: erantzun.
iharduki: eztabaidatu, erantzun, ihardun.
iharrusi: inarrosi, astindu, irabiatu.
iholde: uholde, urhandi.
ikhara: iraultza, matxinada.
ikuskidin: ikusten ahal du, ikus dezake.
ilkhi: jalki, irten, atera.
inginu: antze, artezia, buru argi.
iragan: igaran, igaro, bihurtu, bilakatu, eman.
irakutsi: erakutsi.

iretsi: irentsi.
irla: uharte, isla.
itxiki: atxiki, itsatsi, erantsi, lotu, eutsi.
itxiki (iz.): amodio, atxikitasun, xera.
itzuli (iz.): itzulgune, bihurgune, itzulinguru, zilipurdi.
ixitu: gainartu, gainditu, garaitu.
ixurnahi: ixurbera, ixurzale.
izari: neurri.
izartu: neurtu, neurritz eman, borrokan neurtu, borrokatu.
jadaneko: jadanik.
jaiura: jaidura, joera.
jaka: jakaki, soineko.
jakaki: jaka txiki.
jakin (adj.): jakintsu, jakin, ikasi.
jarbide: jarleku, kokaleku, geldileku.
jari: jario, ituxur, listila, xorta.
jautsi: jatsi, jaitsi, jatxi.
jauzi: punpatu, saltatu.
jazarri: eraso, buru eman, aihertu.
jelosia: inbidia, espa, ezin ikusia.
jeloskor: inbidios, espatsu, bekaizti.
joan (burutan): burutan ilki, burutu.
juie: epaile.
kadira: aulki, jarleku.
kanpa: etzanleku.
kanpatu: kokatu, etzanlekua ezarri.
kanpo: itxura, eite.
kantal: aurkintza, alde, bazter.
kantoin: kantoinamendu, kantal, bazter.
kapera: elizatzxo, ermita.
karako: gisako, antzeko, iduriko.
kasatu: jaurtiki, iraitzi, bota.
kaus(i)tu: aurkitu, topatu.
khar: gar, txinparta.
kharrajari: txispa dariona.

khor: koroa.
kilikatu: ximikatu, atximurkatu.
kirziketan: kitziketan, zirikatzen.
kixkil: ziztrin, purtzil.
klikatu: irentsi, ziplatu.
koketa: kokota, kondotx, muskil.
kolaka: eskalu antzeko arrain txikia.
kond: kondo, hondakin, goiti(a).
kraskatu: zartatu, zarrastatu, urratu.
krima: txarkeria, gaiztakeria.
kurrida: kurritze, ibiltze, paseatze.
lainhoki: amultsuki, eztiki.
landa: kanpo, at.
largatu: abiatu, joan.
larriki: handiki, "grosso modo".
larrutu: gabetu, soildu, desjabetu.
lasterka: erasoaldi, jazarpen, olde, oldarketa.
lastersko: laster samar, goiz samar.
laudamen: aipamen, omen, laudorio.
lauhazka: lauhankan, lauerroaz.
lazdura: lazeria, ikara, lauorria.
lazgarri: erdiragarri, galgarri.
lazor: lazgarri, galgarri.
lazo: laxo, lasa, lasai.
lehia: grina, joera, biska, atxikitasun.
lehiatu: lasterkatu.
lehoindu: lehoi bihurtu, ankertu.
leihor: lehor, lur, zola, herri.
lekhoa: legua.
lekhora: kanpora.
lerden: lirain, txairo, segail.
lerratu: labaindu, irristatu.
lili: lore, neskaxa.
loharkatu: loak hartu, lokartu.
loria: gloria, atsegin, poz.
lorietan: ezitan, ikotika, pozik.
luzatu: atzeratu, berandutu.

luzekisko: luze samar, luzetxo.
maina: antze, trebetasun.
mainho: bainu.
manatzaile: agintari.
mandotu: aberetu, astotu, soraiotu.
mareskal: mariskal.
maxtru: pilotu.
mehe: urri, murriz, exkax,
 xuhur, gartxu.
mehe ala aisian: ezeukian nahiz,
 ugarian.
men: menpe, eskupe, aginpe,
 azpi, mende.
menditu: pilatu, metatu, mul-
 tzotu.
menta: goraldi, arrakasta.
mentura: egoera.
metaka: piloka, tontorka.
mihi: mingain; hizkuntza.
min: mingots, samin, garratz.
mirail: ispilu.
miratu: begiratu, so egin, behatu.
miriku: sendagile, mediku.
mokanes: zapi, sudur-zapi.
morga: urguilu, beltzuri (?),
 ("morgue", fr.)
mortu: bakardade, eremu.
motho: motots, txorta.
murduskatu: marruskatu, lar-
 daskatu.
murriztu: txikitu, apurtu, gutxitu.
murruka: mukuruka, erruz,
 ausarki.
mustar: bigote (?).
naabala: labana.
nafar bildu: ostu, harrapatu,
 ebatsi.
nago othe...: uste dut ezen.
nahastale: iraultzaile, matxino.
nahikatu: nahi izan, desiratu,
 maite.
naski: noski.
nausi: maisu.
naza: sare, nasa.

negela: legena, gorridura.
negu: ipar, iparralde.
negu alderdi: ipar, iparralde.
neguko sasi: iparraldeko mortu.
nihon: inon.
nihon den: inongo, sekulako.
nihon guti: leku gutxitan.
noiz ere bait:-; -enean.
nonbeiko: nonbaiteko.
ohatze: armada, talde, artalde,
 lapurtalde.
ohe: ibai-ohe, urbide, uberka.
ohoin: lapur, ebaistaile.
ohointza: lapurreta, ebasketa.
oihan: arbazta, egurketa.
olde: gogo, nahi, grina.
omen: fama, ospe, izen.
ondar: kabu, bukaera, azken.
ondiko: zoritxar, nahigabe,
 helgaitz.
ondikozko: dohakabe, zori-
 txarreko.
ondu: sendatu, osatu.
onhetsi: maitatu, onartu.
oren: ordu, garai, mementu.
orho: orro, makakorro, marru.
oroz gora: guzien gaindik,
 guziek baino gorago.
orratu: orhatu, oreka egin,
 mamitu, gatzatu.
orroitu: orhoitu, oroitu.
oste: talde, multzo, andana.
ostrikatu: ostikatu.
othe: ote (landarea).
othoiztu: otoitu, eskatu, erregutu.
ozaita: aitabitxi, ugazaba.
ozar: lotsagabe, ausart, mutiri.
ozartu: mutiritu, erronka egin.
ozpin: tximista, inaztura, ihortziri.
pare: inguru, hegala.
parrapio: parrokia, herriska,
 aldiri.
partile: zati, puska; partzuer,
 partaide.

pasaia: pasabide, ibilaldi, ibilera.
pasaiaitu: paseatu.
pasaioan: iragaitean, bidenabar.
pesia: ekaitz, enbata, erauntsi, jasa.
petral: lohi-zirtu, zipriztin.
pikatu: ebaki, txikitu, landu.
piko: bertso, hitz itzuli.
pirpir: pilpil.
pirpira: pil-pil, estuasun, larri-dura.
plazer: atsegin.
plegatu: makurtu, azpiratu.
plegu: molde, forma, esapide.
plumaia: lumatze, luma-pilo.
pokadu: mokadu, ahamen, pozin.
poxi: puska, atal, zati.
premu: seme nausi, oinordeko, jabegai.
prezatu: preziatu, estimatu.
polikisko: polikitxo, ederkitxo.
punpatu: jauzi, saltatu.
sainga: zaunka, zaunga.
sakratu: sagaratu.
sala: atari, zola, maila.
sarrasin: mairu, sarrazeno.
sarraski: hilkintza, triskantza.
sasi: nahas-mahasa, sastraka, baso, mortu.
seguratu: baieztatu, aitortu.
seinalatuz: berariaz, bereziki, batez ere.
setio: hiri inguratze, setiatze.
setio: hesi, inguru.
sobra: sobera, gehiegi, larregi, agitz, guztiz.
sobrania: gairi, erru, ugaritasun.
sobreysi: sobera etsi.
solegitu: aiseatu, arindu, jabaldu.
sor seinale: sortagiri.
sudun: sutsu, bizi.
suhi: alabaren senar.
suntsitu: zehatu, porrokatu, abarrakitu.

suspitxa: susmo, errezelo, gogan-behar.
sustengatu: zurkaiztu, irozo, urkuilatu.
tenore: ordu, garai, aldi.
tieso: tinko, gotor, erme.
trebes: opatxur, zeiho.
trebesia: ibilaldi, pasaia, bide.
treina: tratu, harreman.
trenkatu: porrokatu, zehatu, suntsitu, birrindu.
tesor: altxor, gordailu.
trionfa: garaite, garaipen.
trufa: enganio, iruzur, amarru.
trunbilka: amilka, pirritaka, zili-purdika.
uki: ukitze, ukipen, ukialdi.
ungitu: ondu, hobetu, aberastu.
unhatu: nekatu, arikatu, akitu.
untza: ontza, txanpon.
urguilu(s): harro, hantuste, burgoi.
uri: euri.
urriki: erruki, damu, urrikal-mendu.
urrikitu: damutu, erruki.
uzkur: herabeti, kokil.
uzter: bigundu, beratu, samurtu.
xahutu: xehetu, soildu, desegin, suntsitu.
xamarra: txamarra.
xede: helburu, harxede, helmuga.
xeheki: xehero, xeheren-xehe.
xirripa: errekatxo, erreten.
xorta: ttantto, txurru.
xuhurrik: urrik, exkax.
xukatu: txukatu, higatu, lehortu, agortu.
xume: txiki, ñimiño.
Xina: Txina.
zafratu: zehatu, birrindu, porrokatu.
zail: gogor, bortitz, gartsu.
zainhar: zaintsu, indartsu.

zaintsu: zainart, zaindun.
zalu: zailu, lijer, malgu.
zamari: zaldi, mando, karga,
abere.
zanpel: zurda, zaldi ile, xerlo.
zapatu: zanpatu, zapaldu, oinkatu.
zarrazta: arrastada, urradura.
zaurthu: zauritu.
zebatu: menderatu, hezi, xehatu,
txikitu.

zehatu: xehatu, abarrakitu,
txikitu.
zerratu: hersi, itxi.
zohakona: zegokiona.
zola: solairu, hondo, hondar, lur,
behe.
zumen: malgutasun, zailutasun.
zurrua: zirrizta, txurru, txirrik.

Klasikoak bilduma

- 1 FRANTZIZKO LAPITZ, *Bi saindu heskualdunen bizia*, Elkar.
Josu Pikabearen edizioa.
- 2 JUAN MATEO ZABALA, *Fábulas en dialecto vizcaino*, Labayru.
Anjel Zelaietaren edizioa.
- 3 JEAN PIERRE DUVOISIN, *Laborantzako liburua*, Kriselu.
Patxi Altunaren edizioa.
- 4 RESURRECCION M. AZKUE, *Bein da betiko. Batxi guzur*, Erein.
Ines Pagolaren edizioa.
- 5 JEAN BAPTISTE ELISSAMBURU, *Piarres Adame*, Elkar.
Ibon Sarasolaren edizioa.
- 6 EVARISTO BUSTINZA "KIRIKIÑO", *Abarrak*, Mensajero S.A. Gero.
Itziar Lakaren edizioa.
- 7 INDALEZIO BIZKARRONDO "BILINTX", *Bertsoak eta beste*, Etor.
Antonio Zavalaren edizioa.
- 8 GREGORIO ARRUE, *Santa Jenobebaren bizitza*, Erein.
Lino Akesoloren edizioa.
- 9 RESURRECCION M. AZKUE, *Ardi galdua*, Ibaizabal.
Ines Pagolaren edizioa.
- 10 AGUSTIN ITURRIAGA, *Jolasak*, Kriselu.
Patxi Altunaren edizioa.
- 11 PEDRO MIGUEL URRUZUNO, *Ipuinak*, Kriselu.
Luis Mari Larringanen edizioa.
- 12 ABELINO BARRIONA, *Dramak*, Ibaizabal.
Xabier Mendigurenen edizioa.
- 13 MARZELINO SOROA, *Euskal naparren joera eta emigrazioa*, Labayru.
Inazio Mujikaren edizioa.
- 14 JEAN PIERRE DUVOISIN, *Liburu ederra*, Erein.
M.J. Guerra, A. Irizar eta S. Laskurainen edizioa.
- 15 FELIPE ARRESE BEITIA, *Olerki sorta bat*, Elkar.
G. Aldabaldetrekue, A. Boneta eta M. Goikoetxearen edizioa.
- 16 JEAN BARBIER, *Supazter xokoan*, Kriselu.
Eduardo Valenciaren edizioa.
- 17 JEAN ETCHEPARE, *Beribilez*, Elkar.
Maria Jose Kerejetaren edizioa.
- 18 MICHEL ELISSAMBURU, *Frantziako hiru errepubliken ixtoria laburzki*, Erein.
Gabriel Fraileren edizioa.

- 19 TXOMIN AGIRRE, *Kresala*, Labayru.
Jon Arretxeren edizioa.
- 20 NIKOLAS ORMAETXEA, *Quito-n arrebarekin*, Ibaizabal.
Iñaki Seguiolaren edizioa.
- 21 KOLDO MITXELENA, *Euskal idazlan guztiak 1. Bertso berriak, berriketan, zinea eta adabakiak*, Erein.
Patxi Altunaren edizioa.
- 22 KOLDO MITXELENA, *Euskal idazlan guztiak 2. Liburuak I*, Etor.
Patxi Altunaren edizioa.
- 23 KOLDO MITXELENA, *Euskal idazlan guztiak 3. Liburuak II*, Mensajero,
S.A. Gero.
Patxi Altunaren edizioa.
- 24 KOLDO MITXELENA, *Euskal idazlan guztiak 4. Literaturaren inguruan I*,
Elkar.
Blanka Urgellen edizioa.
- 25 KOLDO MITXELENA, *Euskal idazlan guztiak 5. Literaturaren inguruan II*,
Kriselu.
Blanka Urgellen edizioa.
- 26 KOLDO MITXELENA, *Euskal idazlan guztiak 6. Hizkuntzalaritzaz I*,
Kriselu.
Joseba Andoni Lakarraren edizioa.
- 27 KOLDO MITXELENA, *Euskal idazlan guztiak 7. Hizkuntzalaritzaz II*, Erein.
Joseba Andoni Lakarraren edizioa.
- 28 KOLDO MITXELENA, *Euskal idazlan guztiak 8. Artikuluak eta beste I*,
Etor.
Ibon Sarasolaren edizioa.
- 29 KOLDO MITXELENA, *Euskal idazlan guztiak 9. Artikuluak eta beste II*,
Etor.
Ibon Sarasolaren edizioa.
- 30 TORIBIO ALZAGA, *Jostirudia. Irritza*, Labayru.
Xabier Mendigurenen edizioa.
- 31 TXOMIN AGIRRE, *Garoa*, Labayru.
Igone Etxebarriaren edizioa.
- 32 JUAN ANTONIO MOGEL URKIZA, *Peru Abarka*, Kriselu.
Adolfo Arejitaren edizioa.
- 33 JEAN BAPTISTE ARCHU, *La Fontainen alegia berheziak*, Ika-Ibaizabal.
Ricardo Gomezen edizioa.
- 34 JON IZURRATEGI, *Jerusalengo osteran amari idazkijak*, Ika-Ibaizabal.
Ibon Sarasolaren edizioa.
- 35 PIARRES LAFITTE, *Euskal literaturaz*, Erein.
Patri Urkizuren edizioa.

- 36 KOLDO MITXELENA, *Zenbait hitzaldi*, Etor.
Juan Antonio Letamendiaren edizioa.
- 37 JUAN IGNAZIO IZTUETA, *Gipuzkoako dantza gogoangarrien kondaira edo historia*, Mensajero.
Maria Jose Ezeizabarrenaren edizioa.
- 38 ESTEBAN URKIAGA "LAUAXETA", *Antzerkia*, Mensajero.
Jon Kortazarren edizioa.
- 39 JEAN BAPTISTE DASCONAGUERRE, *Atheka Gaitzeko Oihartzunak*, Elkar.
Ander Lakarraren edizioa.
- 40 KARMELO ETXEGARAI ETA BESTE, *Leiendak (1879-1891)*, Etor.
Ana Toledoren edizioa.
- 41 ENRIKE ZUBIRI "MANEZAUNDI", *Artikulu bilduma*, Labayru.
Rosa Miren Pagolaren edizioa.
- 42 JUAN BAUTISTA EGUKITZA, *Gizarte Auzia*, Erein.
Andres Urrutiaren edizioa.
- 43 FREDERIC MISTRAL - NIKOLAS ORMAETXEA "ORIXE", *Mireio*, Kriselu.
Joan Otaegiren edizioa.
- 44 PAULO ZAMARRIPA, *Kili-kili. Barre ipuñak*, Mensajero.
Imanol Goienagaren edizioa.
- 45 ESTEBAN URKIAGA "LAUAXETA", *Arrats beran*, Elkar.
J. Kortazar eta J. R. Madariagaren edizioa.
- 46 JON ANDONI IRAZUSTA, *Joanixio*, Sendoa.
Gotzon Garateren edizioa.
- 47 GRATIEN ADÉMA "ZALDUBI", *Kantikak eta Neurtitzak*, Mensajero.
Alex Bengoetxearen edizioa.
- 48 ESTEBAN URKIAGA "LAUAXETA", *Azalpenak eta beste*, Etor.
Agurtzane Mallonaren edizioa.
- 49 EVARISTO BUSTINZA "KIRIKIÑO", *Bigarrenengo abarrak*, Kriselu.
Ainhoa Beolaren edizioa.
- 50 KRISPIN BEOBIDE, *Asisko lorea*, Sendoa.
Iban Eguzkitza eta Kristina Corellaren edizioa.
- 51 JUAN JOSE MOGEL, *Baserritar jakitunaren eskolia*, Labayru.
Victor Uragaren edizioa.
- 52 BIZENTA ANTONIA MOGEL, *Ipui onak*, Elkar.
Maite Iribarren edizioa.
- 53 JON ANDONI IRAZUSTA, *Bizia garratza da*, Erein.
Joseba Amundarainen edizioa.
- 54 JEAN BARBIER, *Piarres I*, Ibaizabal.
Ramón Sánchezen edizioa.
- 55 ANDIMA IBINAGABETIA, *Bergiliren Unai eta Alor-kantak*, Mensajero.
Iñigo Ruiz Arzalluzen edizioa.

- 56 WENTWORTH WEBSTER, *Ipuinak I*, Kriselu.
Xipri Arbelbideren edizioa.
- 57 WENTWORTH WEBSTER, *Ipuinak II*, Kriselu.
Xipri Arbelbideren edizioa.
- 58 MICHEL ELISSAMBURU, *Lehenagoko Euskaldunak zer ziren*, Ibaizabal.
Asier Treku eta Iñaki Nazabalen edizioa.
- 59 JEAN ETCHEPARE, *Buruxkak*, Labayru.
Isabel Arrigainen edizioa.
- 60 JEAN PIERRE HARISPE, *Karmela*, Erein.
Gurutze Aldabaldetrekue eta Amaia Bonetaren edizioa.
- 61 FERMIN IRIGARAY "LARREKO", *Nafarroatik*, Sendoa.
Iñaki Caminoren edizioa.
- 62 FERMIN IRIGARAY "LARREKO", *Lekukotasuna*, Sendoa.
Iñaki Caminoren edizioa.
- 63 JULES MOULIER "OXOBI", *Alegiak eta poemak*, Susa - Zeruko Argia.
Ainhoa Beolaren edizioa.
- 64 AGOSTI CHAHO, *Azti-begia eta beste idazlan zenbait*, Elkar.
Patri Urkizuren edizioa.
- 65 TXOMIN AGIRRE, *Auñamendiko lorea*, Etor.
Ana Toledoren edizioa.
- 66 JEAN MARTIN HIRIBARREN, *Eskaldunak I*, Udako Euskal Unibertsitatea.
Patxi Altuna, Gurutze Aldabaldetrekue eta Amaia Bonetaren edizioa.
- 67 HIRIART URRUTY, *Antologia*, Erein.
Iñaki Caminoren edizioa.
- 68 LIZARDI, *Poesia*, Elhuyar.
Carlos Otegiren edizioa.
- 69 MARTIN ARANBURU ETA MANUEL BAGO, *Itziar-ko medikuntza-liburua*, Mensajero.
Isabel Arrigainen edizioa.
- 70 LIZARDI (I), *Lan-hautaketa*, Labayru.
Lourdes Otaegiren edizioa.
- 71 BATZUK (I), *Leiendak*, Elkar.
Inés Pagolaren edizioa.
- 72 LARDIZABAL, *Testamentu zaharra I*, Kriselu.
Blanca Urgellen edizioa.
- 73 LARDIZABAL, *Testamentu zaharra II*, Kriselu.
Blanca Urgellen edizioa.
- 74 ANDIMA IBIÑAGABEITIA, *Maita-bidea (Ars-amatoria)*, Ovidio, Ibaizabal.
Aintzane Arrietaren edizioa.
- 75 AKORDABEITIA ETA JOANNATEGI, *Txinako berriak*, Ibaizabal.
Arantzazu Elorrietaren edizioa.

KLASIKOAK

ISBN 84-86967-61-9

9 788486 196761

EUSKO JAURLARITZA

GOBIERNO VASCO

KULTURA SAILA

DEPARTAMENTO DE CULTURA